

Πώς βλέπουν οι Έλληνες
την Επανάσταση του

1821

ΑΝΑΛΥΣΗ

ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΚΕΦΪΜ
ΜΑΡΚΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ

JOHN TEMPLETON
FOUNDATION

Περιεχόμενα

Κύρια ευρήματα	4
Πρόλογος του Αλέξανδρου Σκούρα	7
«Πώς βλέπουμε το 1821», του Αριστείδη Χατζή	9
I. Εισαγωγή.....	9
II. Οι στόχοι της δημοσκόπησης	11
III. Τι είδους Επανάσταση ήταν η Ελληνική;.....	11
IV. Τα πρόσωπα	14
V. Οι μεγάλες δυνάμεις	22
VI. Ο ρόλος ομάδων και θεσμών.....	23
VII. Οι Εθνοσυνελεύσεις και τα Συντάγματα.....	25
VIII. Μύθοι και αλήθειες	27
IX. Πόσο καλά γνωρίζουμε την Επανάσταση;	30
X. Από πού γνωρίζουμε για την Επανάσταση	31
XI. Η Φιλελεύθερη Επανάσταση.....	36
XII. Συμπεράσματα.....	37
«Ποιος φοβάται ... μια δημοσκόπηση για την ιστορία του 1821;» της Ελπίδας Βόγλη	40
«Το 1821 και εμείς», της Μαρίας Ευθυμίου.....	44
«Πώς βλέπουμε το 1821», του Χαράλαμπου Παπασωτηρίου.....	46
Σχόλιο του Διονύση Τζάκη	48

Κύρια ευρήματα

1. Η επανάσταση του 1821 αποτελεί ένα κοινό τόπο αναφοράς που ενώνει τους Έλληνες. **Ενιαία είναι σε μεγάλο βαθμό η εικόνα που έχουν οι Ελληνίδες και οι Έλληνες για την Επανάσταση του 1821.** Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά (φύλο, ηλικία), το μορφωτικό επίπεδο, το εισόδημα, η ιδεολογία, η πολιτική ταυτότητα και η ψήφος στις εκλογές ασκούν μικρή επιρροή στις απόψεις τους.
2. Κυρίαρχη προσωπικότητα της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 αναδεικνύεται με μεγάλη διαφορά ο **Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (92,7%)**. **Ακολουθεί ο Γεώργιος Καραϊσκάκης (63,1%)**. Εντύπωση προκαλεί ότι μια γυναίκα, η **Μπουμπουλίνα, βρίσκεται στην πρώτη τριάδα**. **Ανάμεσα στους πλέον αναγνωρισμένους 10** πρωταγωνιστές της Επανάστασης βρίσκεται άλλη μια γυναίκα, η **Μαντώ Μαυρογένους**, στην 10η θέση.
3. Για τους σημερινούς Έλληνες, το 1821 δεν ήταν μόνο μια εθνική επανάσταση. Η συντριπτική πλειοψηφία θεωρεί, βέβαια, ότι **η Επανάσταση ήταν κυρίως Εθνική, αλλά περισσότεροι από τους μισούς Έλληνες πιστεύουν ότι η Επανάσταση είχε και Κοινωνικά, Φιλελεύθερα και Θρησκευτικά χαρακτηριστικά.**
4. Η **Ρωσία** αναδεικνύεται, με μεγάλη διαφορά, ως η ξένη δύναμη με τη θετικότερη συμβολή στην Επανάσταση του 1821. Ακολουθούν η Γαλλία και η Μεγάλη Βρετανία.
5. Ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες, τις οργανώσεις και τους θεσμούς που ενεπλάκησαν στην Επανάσταση, **αρκετά υποτιμημένος είναι ο ρόλος των Εμπόρων**. Αντίθετα, αναγνωρίζεται σχεδόν ομόφωνα ο **θετικός ρόλος της Φιλικής Εταιρείας, των Φιλελλήνων και των νησιωτών πλοιοκτητών, των στρατιωτικών και της Εκκλησίας.**
6. **Απογοητευμένοι εμφανίζονται οι Έλληνες από το πόσο καλά γνωρίζουμε την ιστορία** της Επανάστασης. Μόλις 1 στους 10 πιστεύει ότι ο μέσος Έλληνας γνωρίζει καλά την ιστορία της Επανάστασης.
7. **3 στους 10 Έλληνες δηλώνουν ότι δεν έχουν ακούσει ή διαβάσει τίποτα σχετικά με τις 3 Εθνοσυνελεύσεις και τα Συντάγματά τους.** Οι περισσότεροι συμφωνούν ότι οι Εθνοσυνελεύσεις και τα τρία Συντάγματα έχουν **κυρίως Δημοκρατικά και Φιλελεύθερα χαρακτηριστικά.**

- 8. 7 στους 10 Έλληνες** θεωρούν ότι **το κρυφό σχολειό δεν είναι μύθος**. Διχασμένη η κοινή γνώμη για το αν η Επανάσταση ξεκίνησε την 25η Μαρτίου στη Μονή της Αγίας Λαύρας.
- 9. Το σχολείο** αποτελεί την **κυριότερη πηγή μάθησης** για την Επανάσταση για τους περισσότερους Έλληνες. **7 στους 10 δεν είναι ικανοποιημένοι με τον τρόπο διδασκαλίας της ιστορίας της Επανάστασης** στο σχολείο και **9 στους 10 ζητούν να δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα** στη διδασκαλία της.

Η Ασήμη Λιδωρική, σύζυγος του Γιάννη Γκούρα, στη Μάχη της Ακρόπολης (1827), του François Nicolas-Louis Gosse (Εθνική Πινακοθήκη, Παράρτημα Ναυπλίου).

Ο Αγώνας για την Ανεξαρτησία της πατρίδας μας είναι μία από τις λαμπρότερες στιγμές της ελληνικής ιστορίας. Οι αγωνιστές του 21 θυσίασαν τις ζωές και τις περιουσίες τους προκειμένου εμείς, οι απόγονοί τους, να μπορούμε να απολαύσουμε τα οφέλη της εθνικής ανεξαρτησίας, της ελευθερίας και της ευημερίας. Όπως άλλωστε διακήρυξαν οι ίδιοι οι πατέρες του Έθνους μας στην Επίδαυρο το 1822, ο πόλεμος αυτός ήταν πόλεμος *έθνικός, πόλεμος ιερός, πόλεμος, τοῦ ὁποῖου ἡ μόνη αἰτία εἶναι ἡ ἀνάκτησις τῶν δικαιῶν τῆς προσωπικῆς ἡμῶν ἐλευθερίας, τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς τιμῆς, τὰ ὁποῖα, ἐνῶ τὴν σήμερον ὄλοι οἱ εὐνομούμενοι καὶ γειτονικοὶ λαοὶ τῆς Εὐρώπης τὰ καίρουσιν, ἀπὸ ἡμᾶς μόνον ἢ σκληρὰ καὶ ἀπαραδειγμάτιστος τῶν ὀθωμανῶν τυραννία ἐπροσπάθησε μὲ βίαν ν' ἀφαιρέσῃ καὶ ἐντὸς τοῦ στήθους ἡμῶν νὰ τὰ πνίξῃ.*

Με αφορμή τη συμπλήρωση των 200 χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, το Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών - Μάρκος Δραγούμης (ΚΕΦΙΜ) σχεδίασε και υλοποιεί ένα ολοκληρωμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα με σκοπό την ανάδειξη της μεγάλης επιρροής που άσκησαν οι φιλελεύθερες ιδέες της εποχής στους επαναστατημένους Έλληνες. Επικεφαλής αυτού του εκπαιδευτικού προγράμματος είναι ο διευθυντής ερευνών στο ΚΕΦΙΜ και μέλος της Επιτροπής 2021, καθηγητής του Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αριστείδης Χατζής. Η δημοσκόπηση που κρατάτε στα χέρια σας έχει ως στόχο να αποτυπώσει, ένα χρόνο πριν τη σημαντική αυτή επέτειο, το πώς αντιλαμβάνονται οι Έλληνες σήμερα τον ρόλο των πρωταγωνιστών της Επανάστασης, τον χαρακτήρα της, αλλά και την επιρροή των ξένων δυνάμεων σ' αυτή.

Για το 2021 προγραμματίζουμε την οργάνωση δέκα σεμιναρίων και ενός μεγάλου διεθνούς συνεδρίου με θέμα τη φιλελεύθερη διάσταση της Επανάστασης του 1821, καθώς και σειρά άλλων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων όπως εισαγωγικά βίντεο και podcast, μια έκθεση σε συνεργασία με την Ελληνοαμερικανική Ένωση που θα επιμεληθεί η Δρ. Μαριλένα Κασιμάτη (επιμελήτρια της Εθνικής Πινακοθήκης, 1984-2018), και την έκδοση πέντε βιβλίων με θεματολογία που περιλαμβάνει τα Συντάγματα της Επανάστασης, τα κείμενα φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας στον Τύπο της εποχής, τον νεοελληνικό Διαφωτισμό, το κίνημα του φιλελληνισμού, καθώς και τη σχέση της Ελληνικής Επανάστασης με τις άλλες μεγάλες επαναστάσεις της εποχής.

Σκοπός της παρούσας έρευνας καθώς και όλων των δραστηριοτήτων του ΚΕΦΙΜ σχετικά με τα 200 χρόνια από την ελληνική επανάσταση δεν είναι βεβαίως να ξαναγραφτεί η ιστορία του 1821, αλλά η καλύτερη και βαθύτερη κατανόηση των ανθρώπων, των ιδεών και των ιστορικών συγκυριών που συνέβαλαν σε αυτή.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες πρέπει να αποδοθούν στο John Templeton Foundation για τη γενναιοδωρή υποστήριξη τόσο αυτής της έρευνας, όσο και ολόκληρου του εκπαιδευτικού μας προγράμματος.

Για την Ελευθερία,

Αλέξανδρος Σκούρας
Πρόεδρος του ΚΕΦΙΜ

Ο Νικολάκης Μητρόπουλος στήνει τη σημαία με το σταυρό στο φρούριο των Σαλώνων (επιζωγραφισμένη λιθογραφία του Louis Dupre από το λεύκωμα "Voyage a Athenes et a Constantinople, ou Collection de portraits, des vues et de costumes Grecs et Ottomans, peints sur les lieux, d'après nature", Παρίσι, 1825).

Πώς βλέπουμε το 1821

του Αριστείδη Χατζή¹

I. Εισαγωγή

Το 2021 οι Ελληνίδες και οι Έλληνες θα τιμήσουμε τα διακόσια χρόνια από το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης. Πρόκειται για την επέτειο του σημαντικότερου γεγονότος της νεοελληνικής ιστορίας, που συνδέεται άμεσα και με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους.

Η Επανάσταση του 1821 δεν ήταν σημαντική μόνο για τις Ελληνίδες και τους Έλληνες, αλλά αποτέλεσε και ένα γεγονός με διεθνείς διαστάσεις. Οι μεγάλες δυνάμεις της εποχής ενεπλάκησαν σ' αυτήν περισσότερο ή λιγότερο η καθεμία. Ο διεθνής τύπος συζητούσε καθημερινά το «ελληνικό ζήτημα» για μια ολόκληρη δεκαετία, ενώ οι περισσότερες εφημερίδες και τα έντυπα της εποχής υποστήριζαν με πολλούς τρόπους την ελληνική υπόθεση, η οποία άρχισε να απασχολεί τις αυλές των αυτοκρατοριών και των βασιλείων, τον Πρόεδρο των ΗΠΑ αλλά και τα υπουργεία εξωτερικών και τους διπλωμάτες σχεδόν όλων των κρατών της εποχής, ιδιαίτερα εκείνων της Ευρώπης. Οι επαναστάτες της περιόδου – οι φιλελεύθεροι, οι δημοκράτες και οι ριζοσπάστες – την αντιμετώπισαν ως μια μεγάλη ευκαιρία για να ανατρέψουν την αντιδραστική πολιτική της Ιεράς Συμμαχίας. Πολλοί από αυτούς (από τις ΗΠΑ μέχρι την Πολωνία, και από τη Σκωτία μέχρι την Ιταλία) κατέφθασαν στον ελλαδικό χώρο και έχυσαν το αίμα τους για τον ιερό αγώνα των Ελλήνων θεωρώντας συγχρόνως ότι παλεύουν για την αύξηση της συνολικής ελευθερίας στην Ευρώπη. Οι ρομαντικοί, οι κλασικιστές, οι διανοούμενοι, οι καλλιτέχνες, είδαν στον αγώνα των Ελλήνων την αναγέννηση της κλασικής Ελλάδας, τους νέους Λεωνίδες και τους νέους Μαραθώνες.² Ακόμη και η καθοριστική για την εθνική ανεξαρτησία της Ελλάδας διεθνής επέμβαση στο Ναβαρίνο, δεν είχε μοναδικό σκοπό τη διασφάλιση των μεταφορών στην Ανατολική Μεσόγειο, αλλά έγινε και για να σταματήσει μια ανθρωπιστική καταστροφή που είχε συγκλονίσει ολόκληρη την υφήλιο.

Ο βασικότερος όμως λόγος που η Ελληνική Επανάσταση στέφθηκε με επιτυχία ήταν η εντυπωσιακή αντοχή των Ελλήνων επαναστατών. Από τις αρχές του 1821 μέχρι και τα τέλη του 1829, οι Έλληνες πολεμούν σχεδόν ασταμάτητα. Απέναντί τους έχουν μια μεγάλη αυτοκρατορία, που

1. Ο **Αριστείδης Χατζής** είναι Καθηγητής Φιλοσοφίας Δικαίου & Θεωρίας Θεσμών στο Τμήμα Ιστορίας & Φιλοσοφίας της Επιστήμης του Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Διευθυντής Ερευνών στο Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών (ΚΕΦΙΜ) και ακαδημαϊκός υπεύθυνος του εκπαιδευτικού προγράμματος «Διακόσια χρόνια από τη Φιλελεύθερη Επανάσταση». Είναι μέλος της επιτροπής «Ελλάδα 2021». Ευχαριστίες για τα σχόλιά τους σε προηγούμενη μορφή στις/ους: Γιώργο Αρχόντα, Αγγελική Διαμαντοπούλου, Αλέξανδρο Σκούρα, Αθηνά Σπανίδου, Μιχάλη Σωτηρόπουλο, Αλόνα Τατάροβα και Κατερίνα Τσέρτου.

2. William St. Clair, *That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence* (Oxford: Oxford University Press, 1972).

μπορεί μεν να βρίσκεται σε παρακμή, παραμένει όμως ισχυρή και διαθέτει στρατιωτικές, οικονομικές και διπλωματικές εφεδρείες. Η Επανάσταση πέτυχε γιατί ο ελληνικός λαός, και κυρίως ο ασυνήθιστος στον πόλεμο αγρότης, έχυσε το αίμα του στην Αλαμάνα, στο Βαλτέτσι, στην Τραμπάλα, στην Κλείσοβα, στους Μύλους· γιατί ο έμπειρος στα ναυτικά νησιώτης δεν φοβήθηκε να αντιμετωπίσει ταυτόχρονα δύο πανίσχυρους στόλους με τα μικρά πλοία του, αλλά αντίθετα βάσισε τη στρατηγική του στην κατά μέτωπο επίθεση με πυρπολικά, που στην ουσία συνιστούσε επίθεση αυτοκτονίας. Όλες οι κοινωνικές δυνάμεις του έθνους έδωσαν τα πάντα για τον Αγώνα: Οι προεστοί της Πελοποννήσου και οι караβοκύρηδες των νησιών τη χρηματοδότησαν απλόχερα, συχνά ακόμα και από το υστέρημά τους· οι ιεράρχες έγιναν πολεμιστές, διαδραματίζοντας παράλληλα ρόλους που εξισορροπούσαν τις εσωτερικές συγκρούσεις· οι κλεφταρματολοί της Στερεάς, οι Σουλιώτες και οι Μανιάτες αποτέλεσαν τον πρώτο ελληνικό άτακτο στρατό, μια ακούραστη μηχανή πολέμου· οι διανοούμενοι οργάνωσαν το επαναστατικό κρατικό μόρφωμα, συνομίλησαν με τις ξένες κυβερνήσεις, ίδρυσαν σχολεία και έχτισαν εντυπωσιακούς για την εποχή θεσμούς· οι έμποροι εμπνεύστηκαν την Επανάσταση, τη σχεδίασαν, την οργάνωσαν και τη χρηματοδότησαν. Όλοι τους βέβαια έκαναν αστοχίες και λάθη με μεγάλο κόστος. Είχαν αδυναμίες, φιλοδοξίες, μικρότητες, προσωπικά κίνητρα και κοινωνικές στρατηγικές. Αλλά πάντοτε υπερίσχυε ο τελικός σκοπός, τον οποίο ποτέ δεν αφαίρεσαν από τους ατομικούς σχεδιασμούς τους. Άλλωστε είχαν κατανοήσει καλά τη θέση και τον ρόλο τους στην Ιστορία, καθώς και την ευθύνη τους απέναντι στο Έθνος. Δεδομένων των συνθηκών και των αμέτρητων κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών, ακόμα και γνωστικών περιορισμών, έκαναν ό,τι καλύτερο μπορούσαν. Το σημαντικότερο όμως απ' όλα ήταν ότι μετέτρεψαν μια εξέγερση που ξέσπασε στην άκρη μιας αχανούς αυτοκρατορίας σε ένα επαναστατικό κίνημα που συγκίνησε ολόκληρη την υφήλιο καταφέροντας έτσι να πετύχουν τον τελικό σκοπό τους: τη γέννηση του πρώτου, ανεξάρτητου σύγχρονου ελληνικού κράτους.

Καθώς λοιπόν πλησιάζει η επέτειος της Ελληνικής Επανάστασης, δίνεται στη γενιά μας μια καλή αφορμή να επισκεφθούμε εκ νέου, με σεβασμό, αυτοπεποίθηση και επιστημονικότητα αυτό το μεγάλο γεγονός. Το αποτέλεσμα δεν θα είναι απλώς η αυτογνωσία, αλλά και η καλύτερη κατανόηση της ιερότερης και ευγενέστερης στιγμής της νεότερης ιστορίας μας. Ο πολύπλευρος φωτισμός του 1821 με την αξιοποίηση της συστηματικής ιστορικής έρευνας δεκαετιών, των πλούσιων αρχείων, των απομνημονευμάτων και των εφημερίδων της εποχής, που συνθέτουν αυτό το παζλ των αμέτρητων πολύτιμων κομματιών της ιστορίας μας, αποζημιώνει πλήρως τόσο τον ειδικό ερευνητή όσο και τον φιλόστορα, και αναδεικνύει το πραγματικό νόημα των λέξεων ηρωισμός, θυσία, θάνατος, ελευθερία και επανάσταση – το πραγματικό νόημα του 1821.

II. Οι στόχοι της δημοσκόπησης

Στόχος του εκπαιδευτικού προγράμματος του ΚΕΦΙΜ «Διακόσια χρόνια από τη Φιλελεύθερη Επανάσταση» που υλοποιείται με την υποστήριξη του John Templeton Foundation είναι να αναδείξει τη φιλελεύθερη διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης εμπλουτίζοντας με ιστορικά τεκμήρια τον δημόσιο και τον επιστημονικό διάλογο στη χώρα μας.³ Στο πλαίσιο του προγράμματος, το ΚΕΦΙΜ πρόκειται να οργανώσει σειρά σεμιναρίων και εργαστηρίων, ένα διεθνές συνέδριο, καθώς και να επιμεληθεί την έκδοση μιας σειράς κειμένων. Μέρος του προγράμματος αποτελεί και η διεξαγωγή τριών ετήσιων δημοσκοπήσεων με θέμα τη δημόσια πρόσληψη της Επανάστασης του 1821.

Με την ανά χείρας έρευνα θέλουμε να δούμε την πραγματική εικόνα που έχει η ελληνική κοινωνία σήμερα για το 1821, καθώς και το αν η εικόνα αυτή επηρεάζεται από δημογραφικά και άλλα χαρακτηριστικά όπως είναι το εισόδημα, το μορφωτικό επίπεδο και οι πολιτικές θέσεις. Στην κατεύθυνση αυτή συνειδητά σχεδιάσαμε την έρευνα έτσι ώστε να μην υποβάλλει καμία συγκεκριμένη επιμέρους οπτική για την Επανάσταση. Οι ερωτήσεις της είναι απλές και ευθείες, ώστε να αποφεύγεται η επίδραση του πλαισίου (framing effect)⁴ και η χειραγώγηση των απαντήσεων. Προσπαθήσαμε τέλος το ερωτηματολόγιο να μην έχει τον χαρακτήρα ενός τεστ ιστορικών γνώσεων.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από την εταιρία MARC τον Δεκέμβριο του 2019 με τη μέθοδο της πολυσταδιακής τυχαίας δειγματοληψίας με χρήση quota βάσει φύλου, ηλικίας και γεωγραφικής κατανομής, με τηλεφωνικές συνεντεύξεις σε 1.200 νοικοκυριά από 22 ερευνητές της MARC. Οι επόμενες δύο έρευνες θα πραγματοποιηθούν τον Δεκέμβριο του 2020 και τον Δεκέμβριο του 2021.

III. Τι είδους Επανάσταση ήταν η Ελληνική;

Η Ελληνική Επανάσταση ήταν η πρώτη επιτυχημένη εθνική επανάσταση στη μεταναπολεόντεια Ευρώπη καθώς οδήγησε στην ίδρυση ανεξάρτητου εθνικού κράτους. Το βασικό όμως ενοποιητικό στοιχείο στο ξέσπασμα της Επανάστασης, πάνω στο οποίο στήθηκε και το εθνικό αίτημα, ο κοινός δεσμός που προκαλούσε την αναγνώριση του άλλου ως ομολόγου, ήταν η θρησκευτική ταυτότητα. Οι επαναστάτες, σχεδόν ανεξαιρέτως, ήταν Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Σε συνδυασμό λοιπόν με την πλήρως διαμορφωμένη νέα ελληνική εθνική συνείδηση⁵ που κινεί τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας, τους διανοούμενους, τους εμπόρους του παροικιακού ελληνισμού και τους ριζοσπάστες φιλέλληδες που πολιτογραφούνται, για μεγάλο μέρος της παραδοσιακής κοινωνίας⁶ και των απλών αν-

3. Η φιλελεύθερη διάσταση έχει ήδη αναδειχθεί επαρκώς σε σημαντικά έργα, όπως: John Anthony Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843* (Princeton: Princeton University Press, 1968), Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα (1821-1828)* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2006, α΄ έκδοση 1972, μτφ. Κώστας Κουρεμένος), F. Rosen, *Bentham, Byron and Greece: Constitutionalism, Nationalism, and Early Liberal Political Thought* (Oxford: Oxford University Press, 1992), Γεώργιος Κ. Θεοδωρίδης, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος: Ένας Φιλελεύθερος στα χρόνια του Εικοσιένα* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών, 2012), Αδαμάντιος Κοραΐς, *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, επ. (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2018).

4. Amos Tversky & Daniel Kahneman, "The framing of decisions and the psychology of choice", *Science* 211 (4481): 453–458 (1981).

5. Για το ζήτημα αυτό βλ. γενικά, Όλγα Κατσαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου & Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Έλληνα, Ρωμηός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες* (Αθήνα: Ευρασία, 2018).

6. Γι' αυτήν την παραδοσιακή κοινωνία, βλ. Σπύρος Ασδραχάς, *Πρωτόγονη επανάσταση: Αρματολοί και Κλέφτες (18ος – 19ος αι.)* (Αθήνα: ΕΑΠ, 2019) και Νίκος Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα* (Αθήνα: Πλέθρον, 1993).

θρώπων, ο πόλεμος αυτός ήταν και θρησκευτικός ή κυρίως θρησκευτικός: Ορθόδοξοι Χριστιανοί εναντίον Μουσουλμάνων.

Βέβαια, από το 1822 η Επανάσταση επιταχύνει τα πάντα, συντρίβει αδράνειες, μεταμορφώνει ταυτότητες σε ιστορικά κλάσματα δευτερολέπτου. Ο Έλληνας επαναστάτης που αναδύεται έχει μια πολύ διαφορετική ταυτότητα από τον Ρωμηό Χριστιανό ραγιά. Το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα αυτής της εξέλιξης είναι ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο οποίος όταν επιστρέφει στην Πελοπόννησο στις αρχές του 1821 ως αδιαπραγμάτευτα πλέον επαναστάτης, αναφέρεται ρητορικά και συμβολικά στο αρχαίο κλέος των Ελλήνων στο πλαίσιο μιας ταυτότητας που αντιδιαστέλλεται στην αντίστοιχη προεπαναστατική ταυτότητα του Ρωμηού. Ακόμα πιο ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του Γεώργιου Καραϊσκάκη, μιας που γι' αυτόν στην Επανάσταση «γράφεται» το *Bildungsroman*⁷ του. Η προσωπικότητά του εξελίσσεται με συναρπαστικά ορατό τρόπο, καθώς αλλάζει όσο κανείς άλλος, μεταμορφώνεται κυριολεκτικά, λες και η Επανάσταση βγάζει από μέσα του κάτι που κι αυτός ο ίδιος δεν ήξερε ότι υπάρχει. Ο Καραϊσκάκης αποτελεί το καλύτερο παράδειγμα για όποιον θέλει να δει δια γυμνού οφθαλμού την επίδραση της Επανάστασης στο άτομο, τη μεταμόρφωση του παραδοσιακού ανθρώπου σε νεωτερικό υποκείμενο.

Όμως η Επανάσταση, πέραν του εθνικού της χαρακτήρα, είχε σαφέστατα μία κοινωνική διάσταση. Ήδη, μάλιστα, πολύ πριν από τον Γιάννη Κορδάτο ο οποίος υπογραμμίζει στο έργο του τη διάσταση αυτή,⁸ τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των συγκρούσεων της Επανάστασης έχουν εντοπιστεί από τους ιστορικούς. Τα απομνημονεύματα, οι πρώτες εξιστορήσεις, τα πρακτικά των εθνοσυνελεύσεων, οι εφημερίδες⁹ και οι τρεις φάσεις του εμφυλίου καθρεφτίζουν αυτό τον κοινωνικό χαρακτήρα, ο οποίος είναι ιδιαίτερα ορατός την περίοδο 1822-1823, όταν ο αναμενόμενος εμφύλιος φαίνεται να είναι «ταξικά» ξεκάθαρος, πριν ακόμα προλάβουν να κυριαρχήσουν οι παραδοσιακές σχέσεις αλλά και οι ατομικές στρατηγικές που οδήγησαν σε έναν από τους πιο πολύπλοκους και ρευστούς εμφυλίους της εποχής.¹⁰

Αυτό που ξεχωρίζει όμως την Ελληνική Επανάσταση είναι το θεσμικό της κερκτημένο. Οι Έλληνες ίδρυσαν τον Ιανουάριο του 1822 ένα κρατικό μόρφωμα με πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.¹¹ Μέσα σε ενάμιση χρόνο (1822-1823) έστησαν έναν κρατικό σκελετό που τον ρύθμιζε ένα δημοκρατικό και φιλελεύθερο Σύνταγμα. Ήταν ένα σύστημα κοινοβουλευτικό, σαφέστατα δημοκρατικό, καθώς βασιζόταν σε εκλογές (όσο ατελείς κι αν ήταν αυτές), στην καθαρή διάκριση της νομοθετικής από την εκτελεστική εξουσία, ειδικά μετά το 1823, και κατοχύρωνε την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης. Το δημοκρατικό αυτό πολίτευμα ήταν από την αρχή φιλελεύθερο, καθώς προνοούσε για τα ατομικά δικαιώματα, έδινε μεγάλη έμφαση στην πολιτική ισότητα, και κυρίως, διότι το Κράτος Δικαίου, συνιστούσε για τους ίδιους τους Επαναστάτες έναν στόχο εξίσου ιερό με την εθνική ανεξαρτησία – η «εξ αρχής προς την ευνομίαν κλίσις» όπως τη χαρακτηρίζει ο Αναστάσιος Πολυζωίδης το 1837. Δεν τους αρκούσε δηλαδή να αποκτήσουν εθνική ανεξαρτησία, αλλά διεκδικούσαν και μια πολιτειακή οργάνωση που να δίνει νόημα, περιεχόμενο και αξία σ' αυτήν. Η Ελληνική Επανάσταση είναι ένας αγώνας για Ελευθερία, αλλά για μια Ελευθερία πολυδιάστατη και ουσιαστική.¹²

7. Το είδος του μυθιστορήματος που έχει ως θέμα τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του πρωταγωνιστή.

8. Γιάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821* (Αθήνα: Βασιλείου, 1926).

9. <http://1821press.gr>

10. Νίκος Ροτζώκος, *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα* (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2^η έκδοση 2016).

11. Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010* (Αθήνα: Πόλις, 2011).

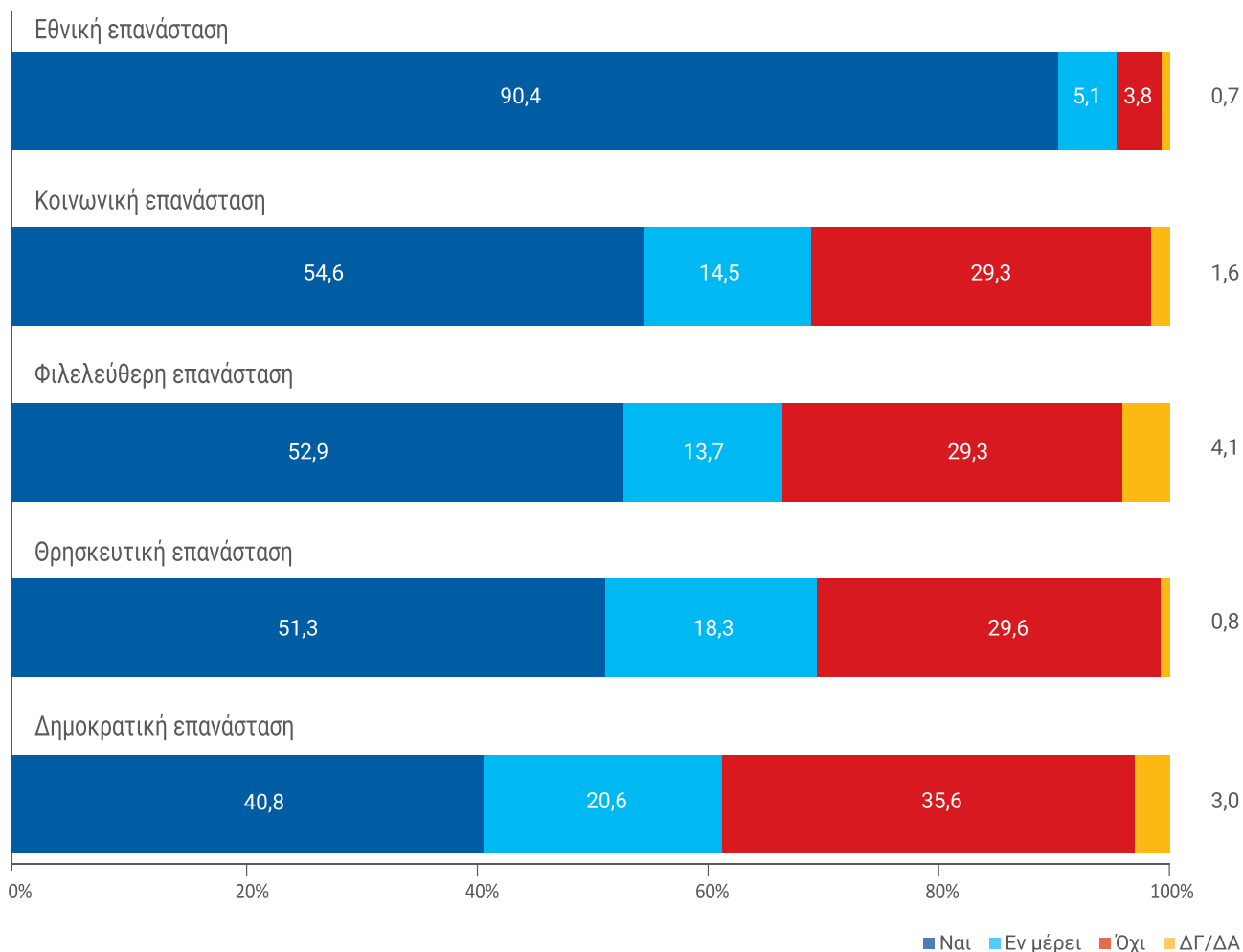
12. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Το όραμα της ελευθερίας στην Ελληνική κοινωνία* (Αθήνα: Πορεία, 1992).

Οι σημερινοί Έλληνες πολίτες φαίνεται να αναγνωρίζουν αυτές τις διαστάσεις. Όπως καταδεικνύεται στο Γράφημα 1.1, προφανώς βλέπουν την Επανάσταση ως κυρίως εθνική, αλλά αναγνωρίζουν και τον φιλελεύθερο, τον κοινωνικό και τον θρησκευτικό της χαρακτήρα (με παρόμοια ποσοστά που προσεγγίζουν το 70%). Αντιθέτως, φαίνεται να υποτιμάται, σχετικά, ο δημοκρατικός χαρακτήρας της Επανάστασης, ιδιαίτερα από τη γενιά του Πολυτεχνείου (55-64 ετών). Ένα 30% των πολιτών δεν διακρίνει φιλελεύθερα και κοινωνικά χαρακτηριστικά στο 1821. Εκείνοι που δεν αναγνωρίζουν κοινωνικά χαρακτηριστικά είναι κυρίως συντηρητικοί και εθνικιστές (37-38%), κεντροδεξιόι (39,1%) και ψηφοφόροι της ΝΔ (35,7%), ενώ τον φιλελεύθερο χαρακτήρα απορρίπτουν ελαφρώς περισσότερο οι μεγαλύτεροι σε ηλικία και οι αριστεροί (όχι όμως οι κομμουνιστές), αλλά και πάλι με μικρές διακυμάνσεις. Αυτό που έχει ενδιαφέρον εδώ είναι πως οι διαφοροποιήσεις ως προς την αναγνώριση του φιλελεύθερου χαρακτήρα είναι μικρές – οι σχετικές απαντήσεις φαίνεται να επηρεάζονται ελάχιστα από τα δημογραφικά χαρακτηριστικά.

Η αμφισβήτηση του εθνικού χαρακτήρα είναι ελάχιστη (3,8%), και φτάνει μεταξύ των αυτοπροσδιοριζόμενων ως κομμουνιστών το 7,9%. Η αμφισβήτηση του θρησκευτικού χαρακτήρα μεταβάλλεται με το μορφωτικό επίπεδο (από 18,2% για τους απόφοιτους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης).

ΕΡΩΤΗΣΗ 1: Θα σας αναφέρω κάποια επίθετα και θα ήθελα να μου πείτε ποια από αυτά ταιριάζουν και ποια όχι στην Επανάσταση του 1821.

Γράφημα 1.1

σης, στο 35,8% για εκείνους της τριτοβάθμιας) και την ιδεολογία (49,6% για τους κομμουνιστές, 42,7% για τους αριστερούς, 55,8% για τους ψηφοφόρους του ΚΚΕ).

Γενικά, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι διακυμάνσεις δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλες, ούτε εντυπωσιακές (με εξαίρεση, ίσως τους απόφοιτους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης). Οι αντιλήψεις για την Ελληνική Επανάσταση επηρεάζονται δηλαδή πολύ λιγότερο απ' ό,τι θα περίμενε κανείς από την ιδεολογία, το εισόδημα και τη μόρφωση, καθώς φαίνεται να διαμορφώνονται ανεξάρτητα από αυτά. Η επίδραση αυτών των παραγόντων είναι μεν ορατή, όχι όμως καθοριστική. Το ίδιο ισχύει και για τις απαντήσεις στα υπόλοιπα ερωτήματα.

IV. Τα πρόσωπα

Το πάνθεον των ηρώων της Επανάστασης καθορίζεται βεβαίως από την εκπαίδευση: τάξεις με πορτρέτα ηρώων, σχολικές γιορτές, εικονογράφηση στα σχολικά βιβλία, θεατρικές παραστάσεις. Στην περίπτωση της Ελληνικής Επανάστασης παίζουν ρόλο και οι δημοφιλείς κινηματογραφικές ταινίες, ιδίως εκείνες των αρχών της δεκαετίας του 1970 που γυρίστηκαν για τις ανάγκες των εορτασμών της επετείου των 150 ετών και η προβολή των οποίων επαναλαμβάνεται κάθε χρόνο την ημέρα της εθνικής εορτής.

Τι σημαίνει όμως ήρωας; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του; Τι βοηθάει στην ανάδειξη ενός ήρωα και τη διαχρονική διατήρηση της δημοφιλίας του – μήπως ο ηρωικός του θάνατος ή τα απομνημονεύματα που άφησε;¹³ Πόσο ρόλο έπαιξαν τελικά οι επιλογές των Βαυαρών για τη διαμόρφωση των εθνικών εορτών και ενός κυρίαρχου εθνικού αφηγήματος;¹⁴

Βεβαίως, από τους Βαυαρούς μέχρι σήμερα, μεσολαβούν πολλά: ολόκληρος ο 20^{ος} αιώνας, η εξόρμηση των ετών 1912-1920, το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και η εθνική καταστροφή του 1922, ο διχασμός, η μεταξική δικτατορία, η δεκαετία του 1940, οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι και ο Εμφύλιος, η επτάχρονη στρατιωτική δικτατορία.¹⁵ Κάθε ένα από αυτά τα γεγονότα αφήνει το σημάδι του στην πρόσληψη της Επανάστασης, αλλά και στον κατάλογο των ηρώων.

Έχουμε βέβαια και τη λαϊκότερο ιστοριογραφία – εθνικόφρονα και αριστερή – η οποία επιλέγει τους ήρωες που ταιριάζουν στα εκάστοτε πολιτικά καλούπια προσδίδοντάς τους αντίστοιχα μανδύες εθνικοφροσύνης ή αντάρτικου. Από τις φθηνές εκδόσεις της δεκαετίας του 1960, φθάσαμε σήμερα στα «ιστορικά» μπλογκ καθώς και τις «αγανακτισμένες» εθνολαϊκιστικές ιστοσελίδες που χρησιμοποιούν τους ήρωες για να ξεπεράσουν την ταπείνωση της περιόδου της κρίσης.

Ακόμη, πρέπει να λάβουμε υπόψη τη γενιά του 1930, την ανάδυση ενός εκσυγχρονιστικού αφηγήματος, την περιορισμένη και επιφυλακτική διάχυση πληροφοριών μέσω της δημόσιας ιστορίας, των επιστημονικών πορισμάτων των ιστορικών, των πανεπιστημιακών και των ερευνητών.¹⁶

13. Δημήτρης Δημητρόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Νίκη Μαρωνίτη & Παντελής Μπουκάλας, επ. *1821 και Απομνημόνευμα: Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2020).

14. Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, «Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου» (Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 1995) αλλά και γενικά Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)* (Αθήνα: Πολύτυπο, 1988).

15. Δημήτρης Δημητρόπουλος & Βαγγέλης Καραμανωλάκης, επ., *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά* (Αθήνα: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας / Η Αυγή, 2014). Βλ. επίσης τα κείμενα του Φίλιππου Ηλιού στο περιοδικό *Αντί* την άνοιξη του 1976.

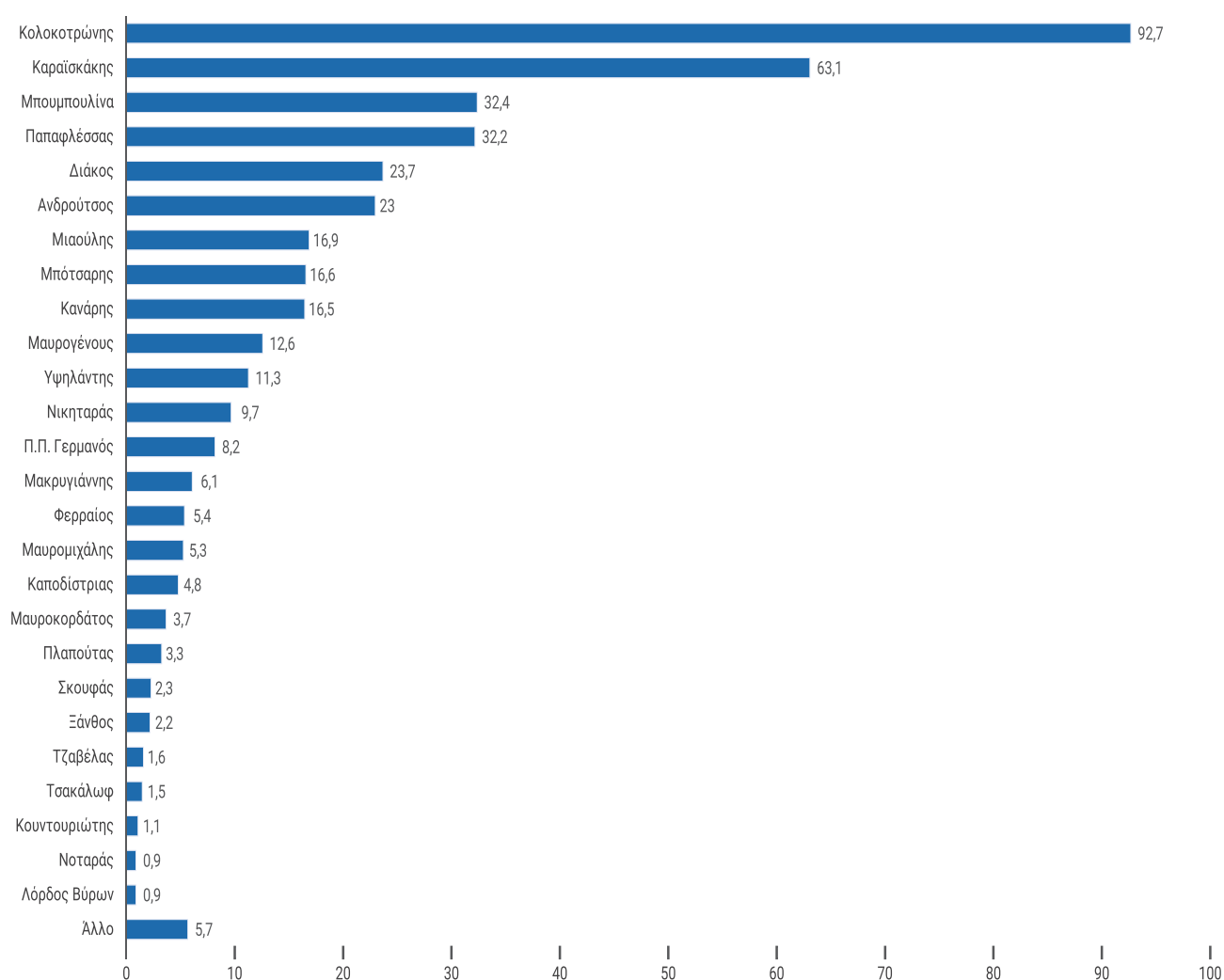
16. Όλγα Κατσαρδή-Hering & Βάσω Σειρηνίδου, επ., [Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές: Μια Απόπειρα Χαρτογράφησης](#) (Αθήνα: Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών / Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας / Τομέας

Έχουμε ακόμη τους σοβαρούς ιστοριοδίφες, που αποφεύγοντας θεωρίες και φιλόδοξα σχήματα, λειτουργούν πρωτίστως ως συλλέκτες. Τέλος, έχουμε το άνοιγμα αρχείων, κυρίως των οθωμανικών που παραμένουν (παρά τις φιλότιμες προσπάθειες μιας μικρής ομάδας ιστορικών τα τελευταία χρόνια)¹⁷ *terra incognita*, όχι επειδή ήταν κλειστά ή απαγορευμένα, αλλά γιατί η πρόσβαση σ' αυτά απαιτεί δυσεύρετες ειδικές γνώσεις και πολύ χρόνο.

Στο ερώτημα του Γραφήματος 2.1 ζητήσαμε αυθόρμητες απαντήσεις για να καταγραφούν αδιameσολάβητα τα ονόματα εκείνων των προσώπων που ο μέσος πολίτης θεωρεί ότι πρωταγωνίστησαν στην Επανάσταση.

ΕΡΩΤΗΣΗ 2: Μπορείτε να θυμηθείτε τα ονόματα των σημαντικότερων πρωταγωνιστών της Επανάστασης του 1821; (αυθόρμητη απάντηση - έως 5 αναφορές)

Γράφημα 2.1

Ιστορίας, 2017).

17. Σοφία Λαΐου & Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Οθωμανικές Αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: Από τον Γιουσουφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Ιστορική Βιβλιοθήκη 1821 ν. 2, 2019), Şükrü İlicak, *A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence 1821–1826* (Cambridge, MA: Harvard University Ph.D. Thesis, 2011). Σύμφωνα με τον İlicak, "υπάρχουν περίπου 50.000 αρχιεακά έγγραφα που σχετίζονται με [την Ελληνική Επανάσταση] στα Οθωμανικά Κρατικά Αρχεία» (συνέντευξη στην Καθημερινή στις 6/6/2020).

Τα ονόματα που προέκυψαν καθώς και η σειρά τους είναι τα αναμενόμενα καθώς πολύ εύκολα, για παράδειγμα, θα μπορούσε κανείς να προβλέψει ειδικά τις δύο πρώτες θέσεις. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης είναι αδιαμφισβήτητο το πρόσωπο που συμβολίζει εντονότερα την Επανάσταση. Ως τέτοιο σύμβολο τον αντιμετωπίζει το ελληνικό κράτος, η δημόσια εκπαίδευση, η δημόσια ιστορία, τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1840. Και δικαιολογημένα – όχι μόνο γιατί ήταν ο σημαντικότερος στρατιωτικός ηγέτης της Επανάστασης κι εκείνος που την έσωσε το καλοκαίρι του 1822 με τη στρατηγική του ιδιοφυΐα και την εντυπωσιακή γνώση των περιορισμών και των αναγκαιοτήτων που επιβάλλει το πελοποννησιακό έδαφος, αλλά και για έναν άλλο λόγο που υπαινίχθηκα πιο πάνω: ο Κολοκοτρώνης είναι το γνησιότερο μείγμα παραδοσιακής κοινωνίας και νεωτερικότητας. Επιστρέφει στην Πελοπόννησο ως επαναστάτης, κι έκτοτε θα κυνηγήσει κάθε ευκαιρία για να κάνει αυτή την Επανάσταση να πετύχει, ακόμα κι όταν φέρεται κοντόφθαλμα ή υπερεκτιμά το πολιτικό του εκτόπισμα. Μπορεί κάποιος να επισημάνει αρκετά λάθη του (και το κάνουν απλόχερα οι σύγχρονοί του), αλλά κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει το γεγονός ότι προσωποποιεί το Γένος που ξεσηκώθηκε, τον παραδοσιακό άνθρωπο που υιοθετεί τις νεωτερικές ιδέες, με όλες τις αντιφάσεις και τις ασυνέπειές του. Αυτοί, πιστεύω πως είναι οι λόγοι της κυριαρχίας του στο πάνθεον των ηρώων. Σχεδόν κανείς απ' όσους απάντησαν δεν θεωρεί τον ρόλο του αρνητικό (βλ. Γράφημα 3.1) και η υστεροφημία του είναι πράγματι μία από τις μεγαλύτερες στην ελληνική ιστορία.

Από την άλλη πλευρά, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης είναι μια πολύ διαφορετική περίπτωση. Δεν θα μπει αποφασιστικά στην Επανάσταση, δεν θα έχει αρχικά ξεκάθαρους στόχους, θα εμπλακεί με άσχημο τρόπο στον Εμφύλιο. Αλλά όταν θα έρθει η κρίσιμη ώρα, όταν θα του δοθεί η ευκαιρία να σώσει την Επανάσταση, τότε θα αντιληφθεί τον ρόλο του στην Ιστορία και τις ευθύνες που του αναλογούν. Κατά τη σύντομη περίοδο που θα ακολουθήσει μέχρι τον θάνατό του, το στρατηγικό του δαιμόνιο και οι επιτυχίες του θα σβήσουν τα όποια αρνητικά στοιχεία από το παρελθόν του και θα τον αναδείξουν στον μοναδικό ήρωα που πλησιάζει τη φήμη και τον σεβασμό που απολαμβάνει ο Κολοκοτρώνης. Ο Καραϊσκάκης είναι περισσότερο δημοφιλής στους άντρες (68,2%) από ό,τι στις γυναίκες (58,1%), περισσότερο στους κεντροδεξιούς (69%) από ό,τι στους ψηφοφόρους του ΚΚΕ (53,9%), ίσως λόγω των στερεοτύπων που συνδέονται με την εικόνα του. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι η εικόνα του είναι αρνητική, καθώς η δημοφιλία του προσεγγίζει αυτή του Κολοκοτρώνη (βλ. Γράφημα 3.1).

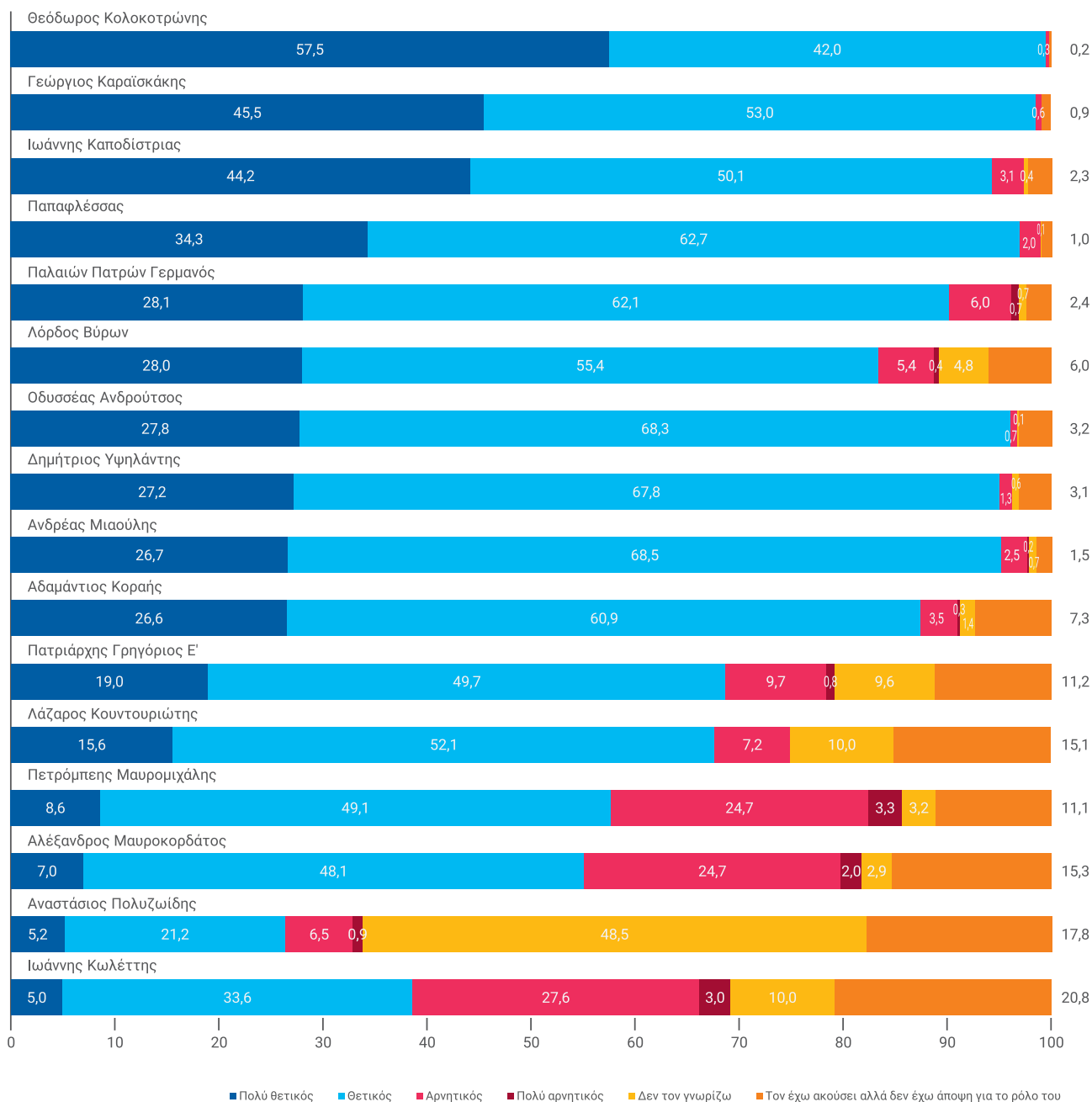
Πέρα από τις αυθόρμητες απαντήσεις που αποτυπώνονται στο Γράφημα 2.1, επιλέξαμε 16 προσωπικότητες που θεωρούμε κομβικές όχι μόνο για την ίδια την Επανάσταση, αλλά και για την πρόσληψή της από τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Στα άτομα αυτά περιλαμβάνονται στρατιωτικοί, πολιτικοί, ιεράρχες, προεστοί και διανοούμενοι (βλ. Γράφημα 3.1). Τα ευρήματα αυτής της ερώτησης μάς βοηθούν να κατανοήσουμε καλύτερα τις αυθόρμητες απαντήσεις, γι' αυτό θα τα συζητήσουμε συνδυαστικά.

Όπως φαίνεται στο Γράφημα 3.1, η εικόνα για όλα τα εξεταζόμενα πρόσωπα είναι θετική, ακόμα και για τους λιγότερο δημοφιλείς της λίστας. Παρατηρούμε όμως κάτι το ενδιαφέρον: Οι στρατιωτικοί (Κολοκοτρώνης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος, Υψηλάντης, Μιαούλης) και οι ιερωμένοι-πολεμιστές (Παλαιών Πατρών Γερμανός, Παπαφλέσσας) είναι περίπου εξίσου δημοφιλείς, ενώ τα αρνητικά τους ποσοστά είναι μηδαμικά (από 0,3% για τον Κολοκοτρώνη μέχρι 2,7% για τον Μιαούλη¹⁸). Επιπλέον, φαίνεται πως μοιράζονται κι ένα άλλο χαρακτηριστικό, καθώς πολύ μικρό

18. Κατά πάσα πιθανότητα οφείλεται στα γεγονότα του Πόρου και την ανατίναξη των πλοίων του ελληνικού στόλου τον Ιούλιο του 1831.

ΕΡΩΤΗΣΗ 3: Θα σας διαβάσω κάποια ονόματα πρωταγωνιστών του 1821. Πείτε μου, εξ όσων γνωρίζετε, εάν ο ρόλος τους ήταν θετικός ή αρνητικός για την επιτυχή έκβαση της Επανάστασης.

Γράφημα 3.1

ποσοστό των πολιτών δηλώνει ότι δεν γνωρίζει ποιος ήταν ο ρόλος τους, ή δεν έχει άποψη γι' αυτούς (από 0,2% για τον Κολοκοτρώνη μέχρι 3,7% για τον Δημήτριο Υψηλάντη¹⁹). Στην ίδια ομάδα

19. Παρά το γεγονός ότι ο Δημήτριος Υψηλάντης πρωταγωνιστεί σε πλήθος μαχών, η δημόσια ιστορία δεν φαίνεται να έχει συνδέσει το όνομά του με μια συγκεκριμένη μάχη όπως με τους άλλους δημοφιλείς στρατιωτικούς (Κολοκοτρώνης-Δερβενάκια, Ανδρούτσος-Γραβιά, Παπαφλέσσας-Μανιάκι, Καραϊσκάκης-Αράχωβα), ούτε καν με τη μάχη των Μύλων ή τη μάχη της Πέτρας. Αυτό οφείλεται, θεωρώ, στη χαμηλών τόνων προσωπικότητα του Υψηλάντη, ο οποίος δρα χωρίς υστεροβουλία, ειδικά μετά την κατάρρευση των συνεννοήσεων μεταξύ των στρατιωτικών το 1823.

ανήκει και ο Ιωάννης Καποδίστριας, τον οποίο η συλλογική μνήμη τοποθετεί στην πρώτη σειρά, μαζί με τους πρωταγωνιστές των στρατιωτικών επιχειρήσεων.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα αυτής της δημοσκόπησης είναι, πιστεύω, η τρίτη θέση που καταλαμβάνει η Μπουμπουλίνα, αλλά και η αρκετά υψηλή (10^η) κατάταξη της Μαντώ Μαυρογένους στις αυθόρμητες απαντήσεις (βλ. Γράφημα 2.1). Μια εξήγηση που δικαιολογεί ταυτόχρονα και την 4^η θέση του Παπαφλέσσα, είναι η συνεχής προβολή των ομώνυμων ταινιών στην ελληνική τηλεόραση.²⁰ Βέβαια, η ύπαρξη των ταινιών αυτών δεν είναι τυχαία, ούτε η επιλογή των συγκεκριμένων ηρωίδων και ηρώων συμπτωματική. Η δράση των δύο γυναικών (ιδιαίτερα της Μπουμπουλίνας) είναι εντυπωσιακή για την εποχή αλλά και σπάνια.²¹ Ο ρόλος τους είναι ενεργός τόσο στα στρατιωτικά, όσο και στα πολιτικά γεγονότα της εποχής, ενώ τα ονόματά τους γίνονται γνωστά στην Ευρώπη και τα συναντάμε σε δημοσιογραφικές περιγραφές και απομνημονεύματα φιλελλήνων. Είναι, δηλαδή, πρωταγωνίστριες. Ο ελληνικός κινηματογράφος τις επιλέγει, ακριβώς γιατί το όνομά τους σημαίνει ήδη κάτι για τους Έλληνες.

Οι δύο ηρωίδες είναι πολύ περισσότερο δημοφιλείς μεταξύ των γυναικών (38,4% και 16,6% αντίστοιχα) απ' ό,τι μεταξύ των ανδρών (26,4% και 8,6% αντίστοιχα). Αντιστοίχως, οι 3 πολεμιστές της Επανάστασης με την πιο ανδροπρεπή ίσως εικόνα - δηλαδή ο Καραϊσκάκης, ο Ανδρούτσος και ο Νικηταράς - είναι λιγότερο δημοφιλείς ανάμεσα στις γυναίκες (58,1%, 20,3% και 6,9% αντίστοιχα) απ' ό,τι στους άνδρες (68,2%, 25,8% και 12,4% αντίστοιχα), ενώ ο μόνος άνδρας που είναι περισσότερο δημοφιλής στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες είναι ο Κωνσταντίνος Κανάρης (19,5% με 13,5% αντίστοιχα). Επίσης οι δύο ηρωίδες απολαμβάνουν μεγαλύτερης δημοφιλίας στην Αριστερά παρά στη Δεξιά.

Ενδιαφέρον ακόμη παρουσιάζει η πρόσληψη του Παπαφλέσσα, ο ρόλος του οποίου ιδιαίτερα στο ξέσπασμα της Επανάστασης στην Πελοπόννησο δεν μπορεί να υποτιμηθεί. Με ενθουσιασμό αλλά και με πονηριά, με ισχυρά επιχειρήματα αλλά και πλαστά έγγραφα²² θα προκαλέσει γεγονότα που θα καταστήσουν την Επανάσταση αναπόφευκτη ακόμα και για τους συνετούς συντηρητι-

20. Πρόκειται για τρεις αρκετά προσεγμένες παραγωγές που παρά τα επιμέρους προβλήματα, τις αφέλειες και τις αποσιωπήσεις, τα σενάρια τους δεν απέχουν πολύ από τα ιστορικά γεγονότα. Επιπλέον, τους ομώνυμους ρόλους ερμηνεύουν καλοί και ιδιαίτερα δημοφιλείς πρωταγωνιστές: η Ειρήνη Παπά στη *Μπουμπουλίνα* (Φάρος Φίλμ, 1959) του Κώστα Ανδρίτσου σε σενάριο Νέστορα Μάτσα και Κώστα Ασημακόπουλου, η Τζένη Καρέζη στη *Μαντώ Μαυρογένους* (Καραγιάννης-Καρατζόπουλος, 1971) σε σκηνοθεσία και σενάριο Κώστα Καραγιάννη (σε συνεργασία με τον Νίκο Καμπάνη) και ο Δημήτρης Παπαμιχαήλ στον *Παπαφλέσσα* (Finos Films, James Paris, Γενική Κινηματογραφική, 1971) σε σκηνοθεσία Ερρίκου Ανδρέου και σενάριο Πάνου Κοντέλη (βασισμένο στο θεατρικό που έγραψε ο Σπύρος Μελάς στα μέσα της δεκαετίας του 1930). Η τελευταία ταινία παραμένει μια από τις μεγαλύτερες, ακριβότερες αλλά και καλύτερες παραγωγές στην ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου, χρηματοδοτήθηκε και ενισχύθηκε πολλαπλώς από τη δικτατορική κυβέρνηση και αποτέλεσε, κατά κάποιον τρόπο, την επίσημη ταινία των εορτασμών του 1971. Η εταιρία του Τζέιμς Πάρις γύρισε μια άλλη μεγάλη παραγωγή την ίδια περίοδο, τους *Σουλιώτες* (1972), σε σκηνοθεσία Δημήτρη Παπακωνσταντή και σενάριο και πάλι του Πάνου Κοντέλη (βασισμένο στο ομώνυμο μυθιστόρημα που έγραψε ο Μιχάλης Περάνθης είκοσι χρόνια νωρίτερα). Οι ταινίες αυτές παίζονται πολύ συχνά από την ελληνική τηλεόραση και έχουν συνδεθεί αναπόσπαστα στη συλλογική συνείδηση με την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου, ειδικά ο *Παπαφλέσσας*. Η επιτυχία τους στην τηλεόραση ξεπερνά κατά πολύ τη σχετικά μέτρια απήγηση που είχαν όταν προβλήθηκαν για πρώτη φορά στους κινηματογράφους. Υπήρχε πρόθεση από την εταιρεία Καραγιάννης-Καρατζόπουλος να γυριστεί ταινία με θέμα τον Ρήγα Βελεστινλή, σε σκηνοθεσία Κώστα Καραγιάννη, σενάριο του Αλέκου Σακελλάριου (στο οποίο εργαζόταν από το 1965) και πρωταγωνιστή τον Κώστα Καζάκο. Η ταινία θα προβαλλόταν στους κινηματογράφους τον Οκτώβριο του 1971 για να συμπέσει με τους εορτασμούς των 150 χρόνων και είχε προϋπολογισμό 8-10 εκατομμυρίων δραχμών. Η εταιρία τελικά ανέβαλε τα γυρίσματα που θα ξεκινούσαν τον Ιούνιο του 1971.

21. Bernard A. Cook, ed. *Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present* (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO 2006, 2 τόμοι).

22. Η ταινία του Ερρίκου Ανδρέου δεν αποκρύπτει τις μεθόδους του Παπαφλέσσα.

κούς παράγοντες του Μοριά. Η συνέχεια δεν είναι αυτή που θα αντιστοιχούσε στις φιλοδοξίες και τον αρχικό του ρόλο, ενώ η δράση του στη διάρκεια του εμφυλίου έχει αρνητικό πρόσημο. Όμως η θυσία του στο Μανιάκι είναι μία από τις ηρωικότερες πράξεις της Επανάστασης, αλλά και της ελληνικής ιστορίας, αφού προσφέρει τον εαυτό του ως θυσία, όχι επειδή έτσι έχει εκπαιδευθεί ή τον υποχρεώνει ο ρόλος του, αλλά γιατί το επιλέγει συνειδητά, θέλοντας να στείλει ένα μήνυμα ακόμα και πέραν της Ελλάδας. Η εικόνα του είναι διαμεσολαβημένη όσο καμία άλλη από την ομώνυμη ταινία, και ίσως αυτός είναι ο λόγος που βρίσκεται σε υψηλότερη θέση από τον Μπότσαρη ή τον Μιαούλη. Ενδιαφέρον έχει και το γεγονός ότι ο Παπαφλέσσας είναι ιδιαίτερος δημοφιλής (45%) ανάμεσα στους ψηφοφόρους του ΚΚΕ, σε αντίθεση με τον Αθανάσιο Διάκο (μόνο 14,4%) που είναι δημοφιλής στην κεντροδεξιά (26-27%).

Η υψηλή δημοτικότητα του Οδυσσέα Ανδρούτσου παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον. Ο Ανδρούτσος έχει δοξασθεί τόσο από την εθνική ιστοριογραφία, όσο και από τη λαϊκότερη αριστερή, ενώ και οι δύο έχουν φροντίσει να υποβαθμίσουν τα σκοτεινά σημεία, ιδιαίτερα την τελευταία φάση της δράσης του.²³ Ο Ανδρούτσος δεν είχε την ευκαιρία να δικαιωθεί με τις πράξεις του για τα λάθη του. Απ' ό,τι φαίνεται, υπήρχε η σκέψη στην κεντρική κυβέρνηση να του δοθεί χάρη, αλλά αυτή ήταν και η αφορμή για τη δολοφονία του. Αυτό που μπόρεσε να κάνει ο Ανδρέας Ζαΐμης για τον Γεώργιο Καραϊσκάκη (να ξεπεράσει δηλαδή τις πληγές του εμφυλίου), ο Ιωάννης Κωλέττης και ο Γιάννης Γκούρας δεν ήταν διατεθειμένοι να το κάνουν για τον Ανδρούτσο, πιθανόν γιατί ο Ανδρούτσος θα αμφισβητούσε αμέσως τον έλεγχο της ανατολικής Στερεάς και ίσως να λειτουργούσε εκδικητικά. Πάντως, η απουσία του θα φανεί έντονα όχι μόνο στην πολιορκία της Ακρόπολης από τον Κιουταχή, αλλά ακόμα και στην πολιορκία του Μεσολογγίου. Ο Ανδρούτσος ενδεχομένως να είχε τολμήσει αντιπερισπασμούς που ο Καραϊσκάκης θεωρούσε ιδιαίτερα ριψοκίνδυνους και δεν τους επιχείρησε. Στη δημοσκόπηση είναι πολύ λιγότερο δημοφιλής στους νέους (14,5%) απ' ό,τι στους μεγαλύτερους σε ηλικία (30%).

Θα προσθέσω ακόμα επτά παρατηρήσεις σχετικά με τις αυθόρμητες απαντήσεις στο ερώτημα 2 και τις πιο στοχευμένες στο ερώτημα 3.

(α) Στο κάτω μέρος της λίστας του Γραφήματος 2.1 υπάρχουν μερικές από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της Ελληνικής Επανάστασης. Ας αναρωτηθούμε ποια θα ήταν η πορεία της Επανάστασης αν δεν υπήρχαν οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας, η οικογένεια Κουντουριώτη, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ή ο λόρδος Βύρων. Τον ρόλο του Μαυροκορδάτου τον αναγνωρίζουν οι αριστεροί (πολύ περισσότερο από τους φιλελεύθερους) και οι οικονομικά ισχυρότεροι, ενώ τον απορρίπτουν πλήρως οι αυτοχαρακτηριζόμενοι ως εθνικιστές.

(β) Ο Ιωάννης Καποδίστριας έχει μια αρκετά χαμηλή θέση στο Γράφημα 2.1, πιθανότατα διότι δεν συμμετέχει στα πολεμικά γεγονότα της Επανάστασης, αφού έρχεται στην Ελλάδα μετά τη ναυμαχία του Ναβαρίνου. Πρωταγωνιστεί ωστόσο εκ των πραγμάτων στην πρώτη φάση της Επανάστασης, με κεντρικό ρόλο από τη στιγμή που τον προσεγγίζει η Φιλική Εταιρεία μέχρι και τις σκληρές διπλωματικές του μάχες με τον Μέτερνιχ. Κατά την περίοδο 1822-1827, βοηθά οικονο-

23. Μια από τις εξαιρέσεις είναι ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Μετά την περιγραφή των κατορθωμάτων του Ανδρούτσου στη μάχη της Γραβιάς θα σημειώσει: «Α! διατί να μη πέση την ημέραν εκείνην ο Οδυσσεύς· επιζήσας, ουδέν μεν μέγα διέπραξεν έκτοτε, καίτοι κτησάμενος υπεροχήν ομολογουμένην, περιποιήσας δε εις την φιλαρχίαν αυτού χαρακτήρα όντως προδοτικόν ετελεύτησε δέσμιος οικτρός. Εις Γραβιάν όμως έσωσε τώντι την επανάστασιν.» (Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Τα διδακτικώτερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* (Αθήνα: Κουσουλίνος, 1899), σελ. 610.

μικά και μέσω του ευρύτατου κοινωνικού του δικτύου τον Αγώνα. Όταν θα φτάσει στην Ελλάδα, θα αναλάβει την ηγεσία ενός μη αναγνωρισμένου κρατικού μορφώματος με ασαφή σύνορα και θα κατευθύνει τις διπλωματικές διαπραγματεύσεις αλλά και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, ιδίως στη δυτική Στερεά. Αναδεικνύεται έτσι στον ηγέτη και πρωταγωνιστή της τελευταίας φάσης της Επανάστασης. Θετικότερα αποτιμάται από τους νέους (10,2%) ενώ λιγότερο θετικά από τους μεγαλύτερους σε ηλικία (1,8%), είναι πιο δημοφιλής στα στρώματα με ανώτερο μορφωτικό και εκπαιδευτικό επίπεδο και στους κεντρώους (9,1%) και ελάχιστα στην Αριστερά (2,4%), στους ψηφοφόρους του ΚΚΕ (1%) και όσους δηλώνουν κομμουνιστές (0%). Έχει ενδιαφέρον ότι είναι δημοφιλής ανάμεσα σε όσους δηλώνουν φιλελεύθεροι²⁴ στις αυθόρμητες απαντήσεις (6,5%) ενώ και πάλι οι φιλελεύθεροι και οι ψηφοφόροι του ΚΙΝΑΛ δίνουν και το ισχυρότερο θετικό πρόσημο στη δράση του (στην ερώτηση 3).

Όταν πάντως τίθεται συγκεκριμένο σχετικό ερώτημα, ο ρόλος του Καποδίστρια κρίνεται από τους πολίτες σαφέστατα θετικός.²⁵ Όπως καταδεικνύεται στο Γράφημα 3.1 η θετική εικόνα για τον Καποδίστρια είναι παρόμοια με εκείνες του Κολοκοτρώνη, του Καραϊσκάκη, του Παπαφλέσσα, του Ανδρούτσου, του Δημήτριου Υψηλάντη και του Μιαούλη. Είναι βέβαια ο μόνος ανάμεσα στους προαναφερθέντες που έχει ένα πολύ μικρό αλλά ορατό ποσοστό (3,1%) αρνητικής εικόνας, το οποίο καταγράφεται κυρίως στους νεότερους (6,5%) και τους ψηφοφόρους του ΚΚΕ (14,4%).

(γ) Ένα άλλο αξιοσημείωτο στοιχείο είναι η παρουσία στον κατάλογο του Ρήγα Βελεστινλή, αν και ο Ρήγας δεν πρόλαβε να συμμετάσχει στα γεγονότα της Επανάστασης. Είναι όμως ο πρωτομάρτυρας της, αυτός που εμπνέει και κινητοποιεί, μια μορφή που συνδέεται αναπόσπαστα με την Επανάσταση. Η παρουσία του στις απαντήσεις σχετίζεται λοιπόν πιθανότατα με τον υψηλό συμβολισμό της προσωπικότητας, της δράσης και των κειμένων του.²⁶ Παρ' όλα αυτά, οι νεότεροι τον θεωρούν λιγότερο σημαντικό για την Επανάσταση και τον ονοματίζουν σπανιότερα (1-2%) από τους μεγαλύτερους (7-8%), όπως και οι απόφοιτοι ΑΕΙ (3,7%) σε σχέση με τους απόφοιτους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (14,8%) και οι εθνικιστές (1,3%) σε σχέση με τους κομμουνιστές (11,9%).

(δ) Δεν υπάρχει κανείς που να αξιολογείται από την πλειοψηφία αρνητικά. Ακόμα και ο Ιωάννης Κωλέττης, ο λιγότερο δημοφιλής, έχει μεγαλύτερο ποσοστό θετικών (38,6%) παρά αρνητικών (30,6%) αποτιμήσεων. Το αμέσως υψηλότερο αρνητικό ποσοστό συγκεντρώνει ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης. Αυτό πιθανότατα συμβαίνει για δύο λόγους: για την εμπλοκή του στη δολοφονία Καποδίστρια, και τη συμμετοχή του στο «παραδοσιακό μπλοκ εξουσίας» προεστών-ιεραρχών που αντιμετωπίζεται με καχυποψία από ένα μικρό μέρος του κοινού. Ο δεύτερος αυτός λόγος εξηγεί πιθανότατα και το ποσοστό αρνητικών αξιολογήσεων (6,7%) που συγκεντρώνει ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ (10,5%) και ο Λάζαρος Κουντουριώτης (7,1%).

(ε) Η σημαντικότερη ίσως πολιτική προσωπικότητα της Επανάστασης, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος²⁷ έχει ένα σαφέστατο, αλλά όχι ενθουσιώδες, θετικό πρόσημο (55,1%). Αντίθετα, συγκεντρώνει ένα αρκετά υψηλό ποσοστό (26,7%) αρνητικών γνώμων, ενώ ένα μεγάλο ποσοστό

24. Για τη σύγκρουση των φιλελεύθερων της εποχής με τον Ιωάννη Καποδίστρια βλ. κυρίως Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1988).

25. Χριστίνα Κουλούρη & Χρήστος Λούκος, επ. *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια: Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)* (Αθήνα: Πορεία, 2012).

26. Ρήγα Βελεστινλή, *Απάνθισμα Κειμένων* (επιλογή Π.Μ. Κιτρομηλίδη) (Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 1998).

27. Βλ. συνοπτικά Πέτρος Πιζάνιας, «Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος» (*Το Βήμα της Κυριακής*, 24 Νοεμβρίου 2008).

όσων απάντησαν (18,2%) δεν έχει άποψη για τον ρόλο του. Πιθανότατα η πρόσληψη αυτή²⁸ οφείλεται ως έναν βαθμό και στην εικόνα που έχει ο μέσος πολίτης για την Επανάσταση ως μια ιστορία κυρίως πολεμικών μαχών, θυσιών και θριάμβων, προδοσίας και πολιτικών ανταγωνισμών – μια εικόνα που υποτιμά την πολιτική οργάνωση του επαναστατημένου κράτους, τη διπλωματική δράση και τη χρηματοδότηση του Αγώνα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι πιο αρνητικά διακείμενοι έναντι του Μαυροκορδάτου είναι οι απόφοιτοι ΑΕΙ (33%), οι οικονομικά ισχυρότεροι (32,4%), όσοι δηλώνουν κομμουνιστές (48,8%) και γενικά αριστεροί (38,7%). Αντίθετα, θετικότερη άποψη γι' αυτόν έχουν οι μεγαλύτεροι σε ηλικία (65,4%), οι απόφοιτοι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (67,6%), οι δεξιοί (65,5%) και οι ψηφοφόροι του ΚΙΝΑΛ (65,1%).

Κάτι αντίστοιχο σε μικρότερη κλίμακα παρατηρούμε και για τον Αναστάσιο Πολυζωΐδη. Ένα ποσοστό της τάξης του 26,4% έχει θετική γνώμη γι' αυτόν, ένα 7,4% αρνητική, ενώ τα δύο τρίτα των ερωτηθέντων τον αγνοούν (66,3%).²⁹ Ούτε αυτό είναι περίεργο: Ο ίδιος ο Πολυζωΐδης δεν έμεινε ικανοποιημένος με τη δράση του κατά τη διάρκεια του Αγώνα,³⁰ αλλά θα δοξαστεί αργότερα ως δικαστής. Το σχετικά υψηλό ποσοστό (7,4%) αρνητικών απόψεων για τον ρόλο του, οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στη σκληρή αντιπολίτευση που άσκησε από την Ύδρα στον Ιωάννη Καποδίστρια με την εφημερίδα *Απόλλων*. Οι αρνητικές απόψεις για το πρόσωπό του ξεπερνούν το 10% στην Αριστερά. Όμως, οι αριστεροί γνωρίζουν καλύτερα από τον μέσο όρο τη δράση του, με αποτέλεσμα ο Πολυζωΐδης να είναι δημοφιλέστερος (40,2%) ανάμεσα στους ψηφοφόρους του ΚΚΕ, ενώ είναι ελάχιστα γνωστός μεταξύ των φιλελευθέρων (24,8%).

Ο τρίτος φιλελεύθερος της λίστας, ο κορυφαίος Έλληνας διανοούμενος Αδαμάντιος Κοραΐς,³¹ φαίνεται να έχει καθιερωθεί πλήρως στο πάνθεον της περιόδου παρά την έμμεση μόνο συμμετοχή του στον Αγώνα. Τα θετικά ποσοστά του (87,5%) είναι παρόμοια με εκείνα των στρατιωτικών, ενώ τα αρνητικά ασήμαντα (3,8%). Τον Κοραΐ αποτιμά αρνητικά το 10,2% των εθνικιστών και το 8,1% των αριστερών.

Ολοκληρώνοντας τη συζήτηση, αξίζει να επισημανθεί ότι οι πολίτες που δηλώνουν φιλελεύθεροι δεν αντιμετωπίζουν με διαφορετικό τρόπο από τους υπόλοιπους ερωτηθέντες τις τρεις μεγάλες φιλελεύθερες προσωπικότητες της εποχής (Κοραΐ, Μαυροκορδάτο, Πολυζωΐδη) – πιθανόν διότι η φιλελεύθερη διάσταση της Επανάστασης τους είναι άγνωστη, ή δεν τους είναι αναγνωρίσιμη.

(στ) Ο λόρδος Βύρων³² είναι πολύ δημοφιλής, σχεδόν όσο και οι μεγάλοι ήρωες της Επανάστα-

28. Χρήστος Λούκος, «Οι "τύχες" του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη Νεοελληνική Συνείδηση», στον συλλογικό τόμο *Η Επανάσταση του 1821: Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη* (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού / Παράρτημα του Περιοδικού *Μνήμων* αρ. 9, Αθήνα, 2^η έκδοση 2018), σελ. 93-106.

29. Το παράδοξο στην περίπτωση του Πολυζωΐδη είναι ότι «πρωταγωνιστεί» στην καλύτερη, ίσως, ελληνική ιστορική ταινία, τη *Δίκη των Δικαστών* (Finos Films, 1974) σε σενάριο και σκηνοθεσία Πάνου Γλυκοφρύδη. Το σενάριο βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στα πρακτικά της δίκης και στο υλικό που είχαν δημοσιεύσει ο Τερτσέτης και πιθανόν ο Πολυζωΐδης. Στην ταινία πρωταγωνιστεί ένας διάσημος ηθοποιός, ο Νίκος Κούρκουλος, και είναι ιδιαίτερα δημοφιλής σήμερα - ιδιαίτερα η σκηνή της απολογίας του Πολυζωΐδη (που στην πραγματικότητα είναι του Τερτσέτη) έχει κατακλείσει τα κοινωνικά δίκτυα, παρά το γεγονός ότι η ταινία είναι αρκετά κριτική όχι μόνο εναντίον των Βαυαρών αλλά και του Ιωάννη Καποδίστρια. Ο Πολυζωΐδης λανθασμένα αποκαλείται στην ταινία «Αθανάσιος».

30. Κατερίνα Γαρδίκια, «Ο Αναστάσιος Πολυζωΐδης και η Ελληνική Επανάσταση», *Μνήμων* 1: 23-52 (1971).

31. Βλ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2009) αλλά και την εισαγωγή του στις Σημειώσεις του Κοραΐ, ό.π.

32. Roderick Beaton, *Ο πόλεμος του Μπάιρον: Ρομαντική εξέγερση, Ελληνική Επανάσταση* (Αθήνα: Πατάκης, 2015).

σης (83,4%). Παρ' όλα αυτά, ο ένας στους δέκα που απαντούν (10,8%) – κυρίως νεότερης ηλικίας – δεν γνωρίζει τη δράση του. Οι νέοι είναι επίσης εκείνοι που τον αντιμετωπίζουν περισσότερο αρνητικά (18%), όπως και οι κομμουνιστές (11,4%). Παραμένει, ωστόσο, πολύ δημοφιλής ανάμεσα στους συντηρητικούς και τους ψηφοφόρους του ΚΙΝΑΛ.

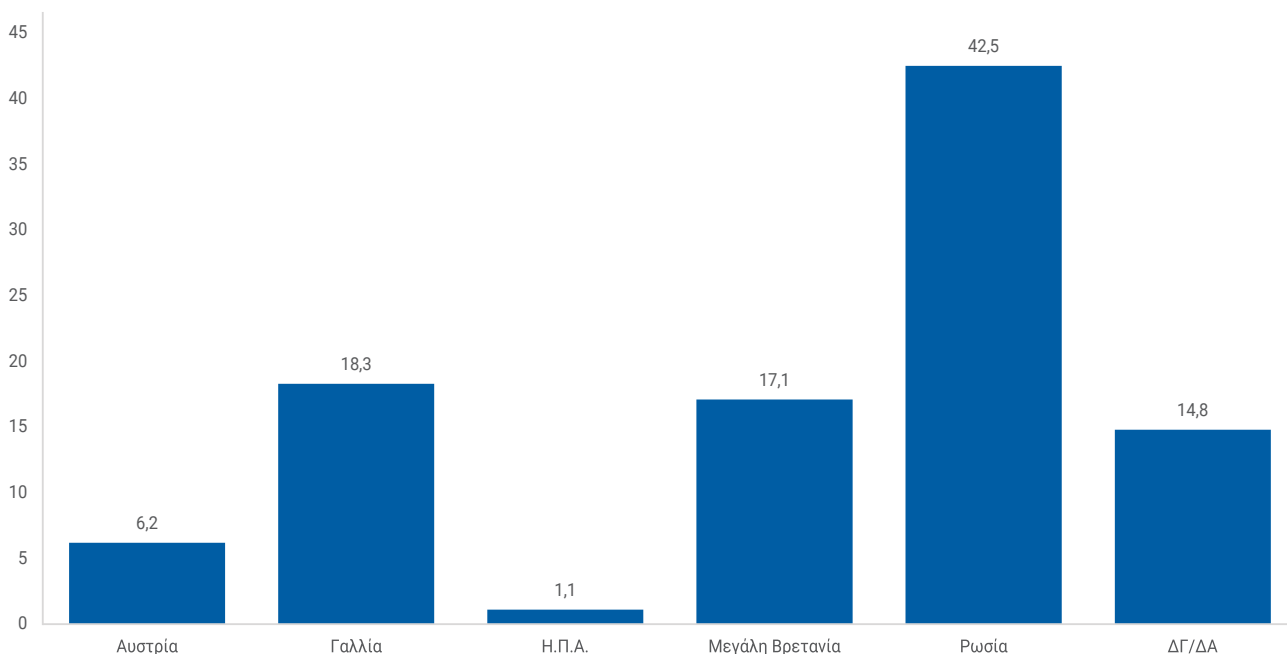
(Ζ) Η θέση του Γιάννη Μακρυγιάννη μάλλον δεν σχετίζεται με την ελάχιστη γνωστή αλλά αποφασιστική εμπλοκή του σε στρατιωτικές επιχειρήσεις και σε συγκεκριμένες μάχες, αλλά στα απομνημονεύματά του, τα γνωστότερα και δημοφιλέστερα για την εποχή. Ο απόηχος της ανάδειξής τους από τη γενιά του 1930 παραμένει ακόμη ισχυρός.³³

V. Οι μεγάλες δυνάμεις

Η απάντηση στο ερώτημα 4 έχει μεγάλο ενδιαφέρον καθώς παρουσιάζει ανάγλυφα το πρόβλημα κατανόησης της διεθνούς διάστασης της Επανάστασης, ενώ αναδεικνύει και διαχρονικά προβλήματα στη διδασκαλία της ιστορίας της Επανάστασης στη μέση εκπαίδευση. Ας αρχίσουμε από το ποσοστό των πολιτών που θεωρεί ότι ο ρόλος της Αυστρίας ήταν θετικός για την Επανάσταση (6,2%). Σχετικά υψηλά ποσοστά αυτής της απάντησης εντοπίζονται στις γυναίκες (9,1%) και στους απόφοιτους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (9,7%), στο 7,7% των πολιτών άνω των 65 ετών, στο 15,4% των συντηρητικών, στο 7,6% των φιλελεύθερων, και στο 8,9% των δεξιών. Έχει ενδιαφέρον ότι το ποσοστό αυτό μηδενίζεται μεταξύ των κομμουνιστών (0%) και των ψηφοφόρων του ΚΙΝΑΛ (0,8%).

ΕΡΩΤΗΣΗ 4: Ποια από τις παρακάτω χώρες είχε τη μεγαλύτερη θετική συμβολή στο ελληνικό ζήτημα κατά την περίοδο της Επανάστασης; (Μια απάντηση)

Γράφημα 4.1

33. Βλ. κυρίως το δοκίμιο του Γιώργου Σεφέρη, «Ένας Έλληνας – ο Μακρυγιάννης» στις *Δοκιμές. Πρώτος τόμος (1936-1947)* (Αθήνα: Ίκαρος, 5^η έκδοση 1984) αλλά και Νίκος Θεοτοκάς, *Ο Βίος του Στρατηγού Μακρυγιάννη: Απομνημονεύματα και Ιστορία* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2012).

Ο πολυδιάστατος, συχνά αντιφατικός αλλά συνολικά θετικός ρόλος της Μεγάλης Βρετανίας (ανάμεσα στις πολλές και ποικίλες πτυχές της βρετανικής πολιτικής θυμίζω ενδεικτικά τον Κάβινγκ, το Φιλελληνικό Κομιτάτο, το δάνειο, την ίδρυση εφημερίδων στην Ελλάδα, την πολιτική του Αρμοστή στα Ιόνια, τη ναυμαχία του Ναβαρίνου, την υπονόμευση Καποδίστρια, την εχθρική στάση από τον Ουέλινγκτον και τελικά τις παλινωδίες για τα σύνορα του νέου κράτους) αποτελεί ένα πολυσυζητημένο θέμα που την ίδια ώρα όμως δεν έχει ερευνηθεί εξαντλητικά.³⁴ Τη Μεγάλη Βρετανία επιλέγει ως τη χώρα με τη μεγαλύτερη θετική συμβολή στο ελληνικό ζήτημα το 17,1% όσων απάντησαν, κυρίως άνδρες (20,6%), νέοι (21,8%), οικονομικά εύποροι (22,4%), συντηρητικοί (19,4%), και κεντροαριστεροί (20,1% – ΚΙΝΑΛ 27,4%). Τα χαμηλότερα σχετικά ποσοστά εντοπίζονται στις γυναίκες (13,5%), τους ηλικιωμένους (14,1%), τους εθνικιστές (14,4%) και τους αριστερούς (14,8% – ΣΥΡΙΖΑ 11,6% – ΚΚΕ 10,3%). Πιθανότατα η στάση απέναντι στη Μεγάλη Βρετανία έχει επηρεαστεί καταλυτικά από την ιστορία του 20ού αιώνα (ιδίως τα Δεκεμβριανά και το Κυπριακό), αλλά και από την εικόνα που έχει ο μέσος Έλληνας πολίτης για το σημερινό Ηνωμένο Βασίλειο.

Η Γαλλία συγκεντρώνει μεγαλύτερο ποσοστό (18,3%) από τη Βρετανία παρά τη μικρή ουσιαστικά εμπλοκή της σε σχέση με τη Μεγάλη Βρετανία και τη Ρωσία πριν το 1828. Η Γαλλία επιλέγεται κυρίως από άνδρες (21,5%), εθνικιστές (20,8%), κεντρώους και δεξιούς (20-23%) και ψηφοφόρους του ΚΚΕ (22,7%) ενώ υποτιμάται από τους κεντροαριστερούς (12,8%). Οι ΗΠΑ λαμβάνουν ένα πολύ μικρό ποσοστό (1,1%), στα όρια του στατιστικού λάθους.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σαφέστατα θετική στάση των πολιτών απέναντι στη ρωσική πολιτική (42,5%). Η προτίμηση αυτή πιθανόν συσχετίζεται με τη στάση των ίδιων έναντι της σημερινής Ρωσίας, παρά με συγκεκριμένες ενέργειες της ρωσικής πολιτικής που ευνόησαν το ελληνικό ζήτημα (ενδεικτικά την αρχική ανοχή στη Φιλική Εταιρεία, τη μεταστροφή της πολιτικής από τον Τσάρο Νικόλαο Α΄, τη διπλωματική πίεση από το 1826 μέχρι το 1828 και κυρίως τον ρωσοτουρκικό πόλεμο, αλλά και τη γενναιοδωρή στήριξη του Καποδίστρια), ούτε βέβαια επηρεάζεται από τις αρνητικές πτυχές της (την αποκήρυξη της επανάστασης από τον Τσάρο Αλέξανδρο Α΄, την υιοθέτηση της πολιτικής Μέτερνιχ και απομάκρυνση Καποδίστρια, το σχέδιο των τριών αυτόνομων ηγεμονιών που απορρίφθηκε από την ελληνική Προσωρινή Διοίκηση, και κυρίως την απουσία σημαντικού ρωσικού φιλελληνικού κινήματος παρά τη θρησκευτική σχέση των δύο λαών). Θετικά λειτουργεί, οπωσδήποτε, η δράση του Καποδίστρια την περίοδο 1821-1822, η οποία όμως πρέπει να χρεωθεί προσωπικά στον ίδιο, και όχι στο ρωσικό Υπουργείο Εξωτερικών και τους Ρώσους διπλωμάτες γενικώς, αλλά και η μέχρι και σήμερα σχετικά δημοφιλής χιλιαστική προσδοκία για το «ξανθό γένος». Η Ρωσία επιλέγεται κυρίως από τους μεγαλύτερους σε ηλικία (44-46,5%, έναντι 37,6% στους νέους), τους πολίτες μέσου εισοδήματος (47,1%), τους σοσιαλιστές (48,6% – Αριστερά 46,6% – Κεντροαριστερά 47,8% – ψηφοφόροι ΣΥΡΙΖΑ 48,1%) ακόμα και τους φιλελεύθερους (45,5%). Λιγότερο επιλέγεται μεταξύ των συντηρητικών (30,7%).

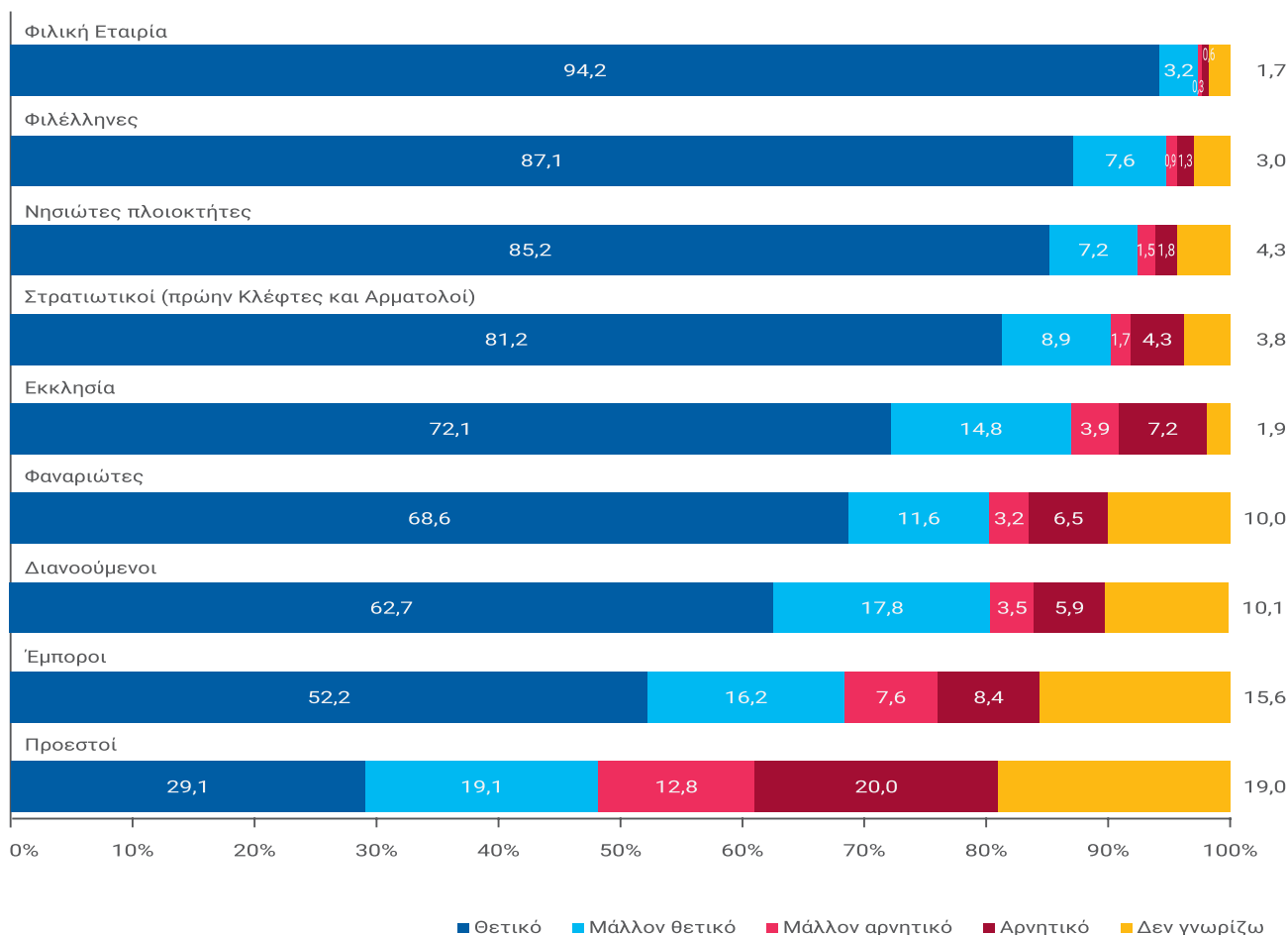
VI. Ο ρόλος ομάδων και θεσμών

Οι απαντήσεις που παρουσιάζονται στο Γράφημα 5.1 καταδεικνύουν μια εικόνα παρόμοια με

34. C.W. Crawley, *The Question of Greek Independence: A Study of British Policy in the Near East, 1821-1833* (Cambridge: Cambridge University Press, 1930).

ΕΡΩΤΗΣΗ 5: Θα σας αναφέρω τώρα κάποιες κοινωνικές ομάδες/θεσμούς και θα ήθελα να μου πείτε, εξ όσων γνωρίζετε, αν έπαιξαν θετικό ή αρνητικό ρόλο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Αν δεν γνωρίζετε τον ρόλο κάποιας κοινωνικής ομάδας πείτε το.

Γράφημα 5.1

εκείνη των προσώπων. Κατ' αρχάς το πρόσημο είναι γενικώς θετικό ακόμα και για τους προεστούς οι οποίοι με διαφορά είναι η λιγότερο δημοφιλής κοινωνική ομάδα (48,2% θετικές γνώμες αλλά και 32,8% αρνητικές) παρά τη σημαντικότερη συμβολή τους ιδίως στο ξέσπασμα της Επανάστασης. Η αρνητική εικόνα για τους προεστούς εντοπίζεται κυρίως στην Αριστερά (40-64%), ενώ πολύ θετικότερα τους αντιμετωπίζουν οι συντηρητικοί αλλά και οι ψηφοφόροι του ΚΙΝΑΛ.

Η σχεδόν απολύτως θετική πρόσληψη της Φιλικής Εταιρείας είναι αναμενόμενη. Από την άλλη, είναι φανερή μια μεγάλη αντίφαση. Οι έμποροι, που αποτελούσαν το 54% των μελών της Φιλικής Εταιρείας, έχουν αρκετά χαμηλά ποσοστά θετικών αποτιμήσεων και σχετικά υψηλό ποσοστό αρνητικών απόψεων (15,9%) για τον ρόλο τους, κυρίως μεταξύ της Αριστεράς.

Η καθολικά θετική πρόσληψη των φιλελλήνων είναι σχεδόν αντίστοιχη της Φιλικής Εταιρείας (94,7).³⁵ Υψηλή είναι επίσης η θετική πρόσληψη των νησιωτών πλοιοκτητών, ιδιαίτερα αν τη

35. Για τα κίνητρα των φιλελλήνων, βλ. St. Clair (ό.π.) αλλά και την πρόσφατη μονογραφία της Άννας Καρακατσούλη,

συγκρίνει κανείς με την εικόνα που έχει ο Λάζαρος Κουντουριώτης ως άτομο. Αλλά και η απόσταση στρατιωτικών-Φαναριωτών (90,1% με 80,2%) είναι πολύ μικρότερη από την αναμενόμενη. Βέβαια, ίσως ο όρος «στρατιωτικοί» δημιουργεί σύγχυση, γι' αυτό και οι αρνητικές γνώμες προέρχονται κυρίως από την Αριστερά (10-11%). Θα ήταν πιστεύω αρκετά διαφορετικά τα αποτελέσματα αν είχαμε χρησιμοποιήσει αποκλειστικά τους όρους «κλέφτες και αρματολοί». Η Εκκλησία απολαμβάνει κι αυτή ένα υψηλό θετικό ποσοστό, αλλά υπάρχει και ένα μικρό αλλά αναμενόμενο ποσοστό (1 στους 10) που έχει αρνητική εικόνα για τη δράση της (κυρίως απόφοιτοι ΑΕΙ, αριστεροί, σοσιαλδημοκράτες – 51,5% όσων δηλώνουν κομμουνιστές).

Οι διανοούμενοι, ομάδα που έχει δαιμονοποιηθεί όσο και οι Φαναριώτες και οι προεστοί, έχουν σαφέστατα θετικό πρόσημο για 8 στους 10 που απάντησαν, ενώ μόνο το 9,4% τους αντιμετωπίζει με καχυποψία (κυρίως άτομα πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, εθνικιστές, ακόμα και κεντροδεξιό).

Η εικόνα που έχουμε και σ' αυτήν την ερώτηση είναι αυτή της μεγάλης ομοιογένειας στις απαντήσεις, ανεξαρτήτως των δημογραφικών χαρακτηριστικών. Οι διαφοροποιήσεις είναι ελάχιστες, όπως και οι αρνητικές γνώμες. Γενικά οι Έλληνες είναι καχύποπτοι έναντι των ανώτερων διοικητικών και στρατιωτικών στρωμάτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, δεν εντάσσουν όμως στην κατηγορία αυτή τους πρώην αρματολούς που αποτελούσαν προεπαναστατικά μέρη του οθωμανικού μηχανισμού.

VII. Οι Εθνοσυνελεύσεις και τα Συντάγματα

Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης οργανώθηκαν 3 Εθνοσυνελεύσεις από τις οποίες προέκυψαν τα τρία Συντάγματα της Επιδαύρου, του Άστρους και της Τροιζήνας. Και μόνο η ιδέα της υιοθέτησης ενός Συντάγματος ήταν αυτή καθαυτή νεωτερική, αλλά τα ελληνικά συντάγματα διακρίνονται ιδιαίτερα για το δημοκρατικό και φιλελεύθερό τους χαρακτήρα. Ειδικά το Σύνταγμα Τροιζήνας, σύμφωνα με τον Αριστόβουλο Μάνεση, «υπερέβαινε όλα τα ευρωπαϊκά Συντάγματα της εποχής του ως προς την εφαρμογή των δημοκρατικών και φιλελεύθερων ιδεωδών». Αυτή η πρώιμη συνταγματική παράδοση (1822-1827) κληροδότησε ένα θεσμικό και πολιτικό κεκτημένο που οδήγησε αργότερα στο Σύνταγμα του 1844 και την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας των ανδρών την ίδια χρονιά, καθώς και στο Σύνταγμα του 1864, τη «σημαντικότερη κατάκτηση του δημοκρατικού φιλελευθερισμού στην ελληνική πολιτική ζωή του 19ου αιώνα» σύμφωνα με τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη.³⁶

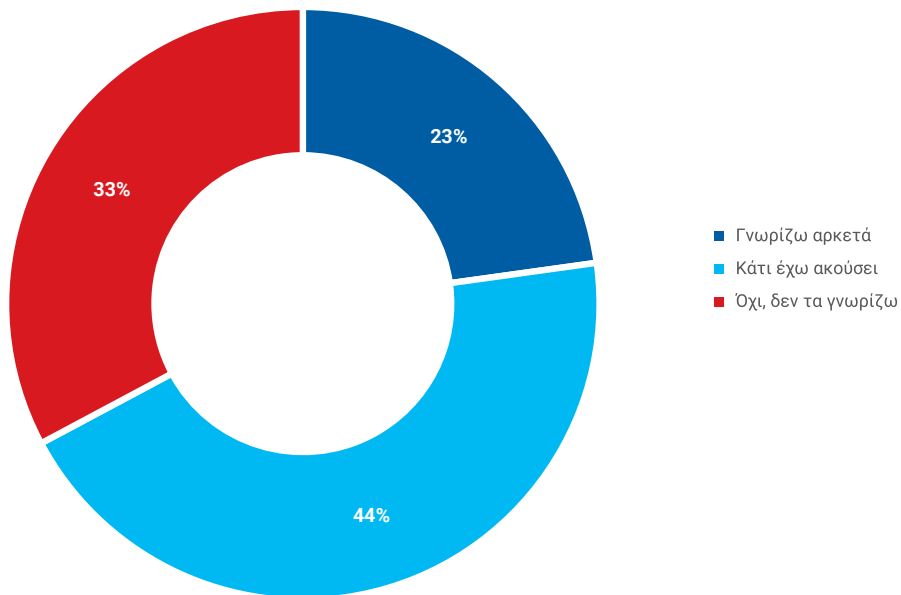
Κατ' αρχάς, πρέπει να επισημάνουμε ότι ένας στους τρεις Έλληνες φαίνεται να μη γνωρίζει κάτι για τη δημοκρατική και συνταγματική παράδοση της Επανάστασης – κυρίως οι ηλικιωμένοι (42,5%), οι απόφοιτοι της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (68,1%), όσοι έχουν χαμηλό εισόδημα (45,2%), οι εθνικιστές (49,7%) και οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ (39,2%). Αντίθετα, οι καλύτεροι γνώστες αυτής της παράδοσης συνιστούν το 22,8% του γενικού πληθυσμού (άνδρες 27,6%, απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης 36,6%, άτομα με υψηλό εισόδημα 36,2%, φιλελεύθεροι 27,4%, κεντροδεξιό 29,9%, αριστεροί 27,7%, ψηφοφόροι του ΚΚΕ 29,5%).

«Μαχητές της Ελευθερίας» και 1821: Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή της διάσταση (Αθήνα: Πεδίο, 2016).

36. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *«Το Σύνταγμα του 1864. Μια αποτίμηση 150 χρόνια αργότερα»* (Το Βήμα της Κυριακής, 22 Νοεμβρίου 2014). Για τη συνταγματική παράδοση της Επανάστασης βλ. Αλιβιζάτος, ό.π.

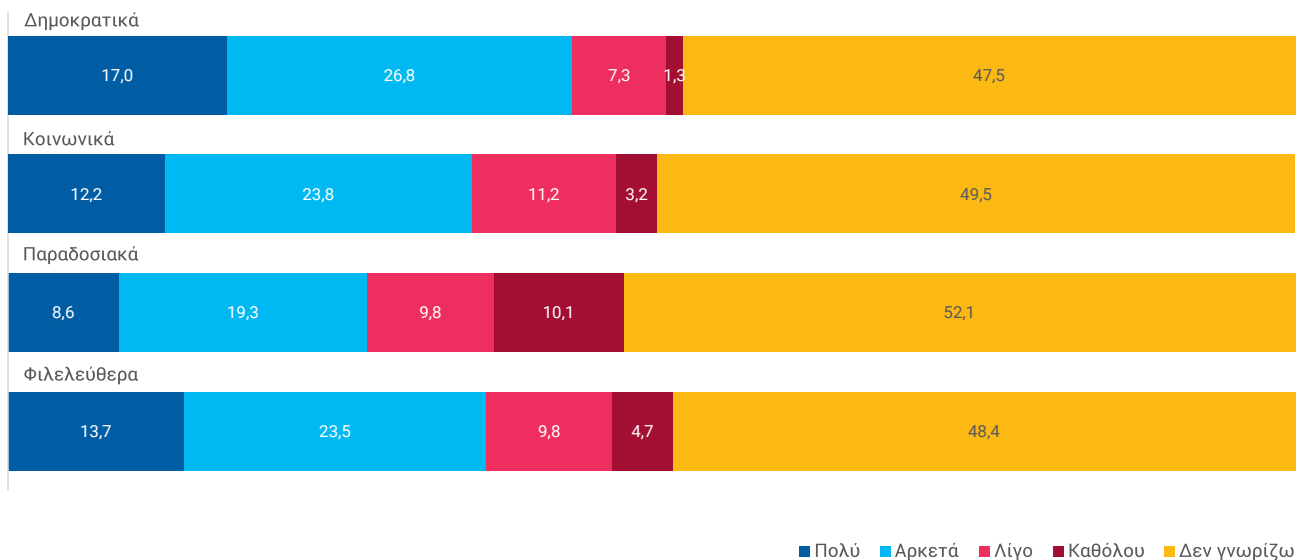
ΕΡΩΤΗΣΗ 6: Έχετε ακούσει ή διαβάσει κάτι σχετικά με τις 3 Εθνοσυνελεύσεις και τα Συντάγματα της Επιδάουρου, του Άστρους και της Τροιζήνας;

Γράφημα 6.1

ΕΡΩΤΗΣΗ 7: Όπως ίσως γνωρίζετε οι Έλληνες Επαναστάτες ψήφισαν σε τρεις Εθνοσυνελεύσεις τρία Συντάγματα. Το Σύνταγμα της Επιδάουρου (1822), το Σύνταγμα του Άστρους (1823) και το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827). Πείτε μου κατά πόσο ταιριάζουν σε αυτά τα Συντάγματα τα παρακάτω χαρακτηριστικά (Πολύ, αρκετά, λίγο ή καθόλου). Αν δεν γνωρίζετε, παρακαλώ πείτε το.

Γράφημα 7.1

Όσοι γνωρίζουν για τις Εθνοσυνελεύσεις και τα Συντάγματα, τα χαρακτηρίζουν κυρίως δημοκρατικά (43,8%) αλλά και φιλελεύθερα (37,2%), κοινωνικά (36%) ενώ λιγότερο τα χαρακτηρίζουν

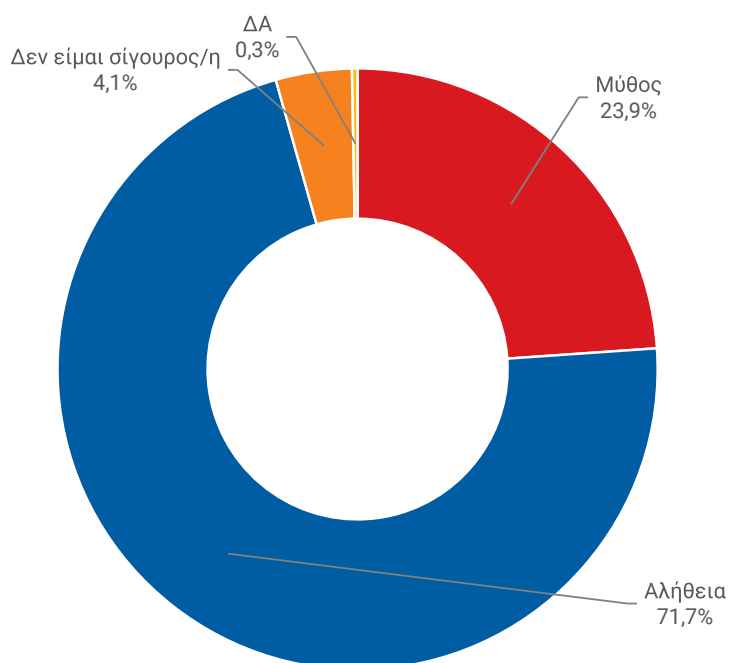
παραδοσιακά (27,9%).³⁷ Άλλωστε, το ίδιο το Σύνταγμα είναι μια θεσμική εξέλιξη που συνδέεται με τη νεωτερικότητα. Αλλά και πάλι, ο ένας στους δύο ερωτώμενους δεν έχει άποψη. Δημοκρατικά θεωρούνται τα συντάγματα κυρίως από τους απόφοιτους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (56,8%), από όσους έχουν υψηλό εισόδημα (53,6%), από συντηρητικούς (52,3%) και κεντροαριστερούς (50,8%), ενώ φιλελεύθερα χαρακτηρίζονται και πάλι από τις ίδιες ομάδες ανθρώπων: τους απόφοιτους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (46,4%), όσους έχουν υψηλό εισόδημα (45,9%), τους συντηρητικούς (45,2%) αλλά κυρίως από τους κομμουνιστές (48,2%).³⁸

VIII. Μύθοι και αλήθειες

Στην πολύ όμορφη ελαιογραφία του Νικόλαου Γύζη ένας καλόγερος διδάσκει πέντε παιδιά που τον κοιτούν με μεγάλη προσοχή, ενώ ένας φρουρός έχει κι αυτός απορροφηθεί από τη διδασκαλία. Η σκηνή λαμβάνει χώρα μάλλον σε ένα υπόγειο, αν κρίνουμε από την κατεύθυνση του φωτός ή πάντως σε ένα απομονωμένο χώρο, ίσως κάποιου μοναστηριού. Δεν θα μπορούμε στη συζήτηση για το Κρυφό Σχολειό, αφού αυτό που μας ενδιαφέρει είναι πώς το αντιμετωπίζει ο μέσος πολίτης. Παρά την αμφισβήτησή του από πολλούς ιστορικούς τα τελευταία χρόνια,³⁹ το 71,7% των Ελλήνων θεωρεί πως όντως συνέβη. Μεταξύ αυτών, είναι το 75,8% των γυναικών, το 74% των νέων και των μεγαλύτερων σε ηλικία, το 90,4% και το 81,4% των ατόμων που έχουν πρωτοβάθμια ή δευτεροβάθμια εκπαίδευση αντίστοιχα, το 80,1% των ατόμων με χαμηλό εισόδημα, το 90,7% των εθνικιστών και το 84,2% των συντηρητικών, το 87,1% των δεξιών, και το 80,9% των ψηφοφόρων της ΝΔ.

ΕΡΩΤΗΣΗ 8: Θεωρείτε ότι είναι μύθος ή αλήθεια «το Κρυφό Σχολειό»;

Γράφημα 8.1

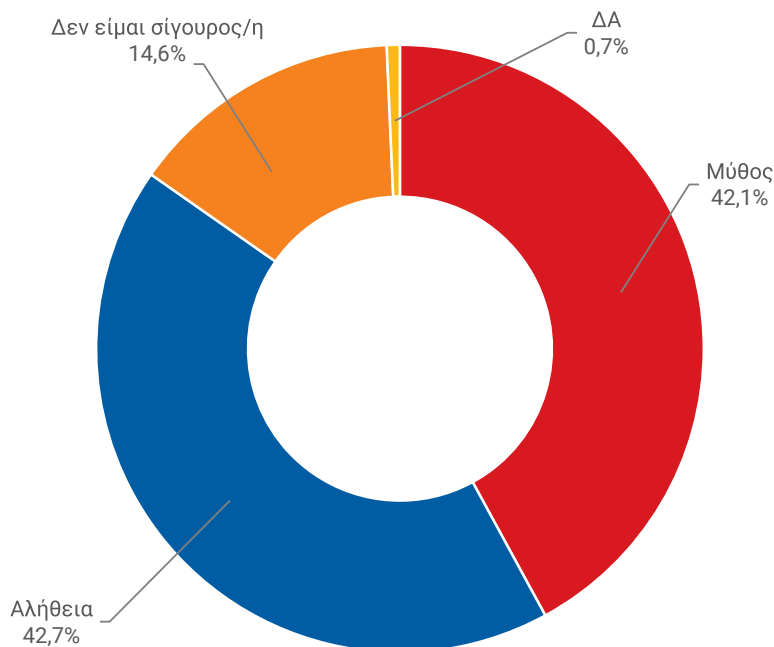
37. Κυρίως οι συντηρητικοί (35,7%).

38. Οι οποίοι έχουν ταυτόχρονα μια σημαντική μειοψηφία (18,9%) που δεν τα θεωρεί δημοκρατικά ενώ το 28,7% των ψηφοφόρων του ΚΚΕ δεν τα θεωρεί ούτε κοινωνικά.

39. Άλκης Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό: Χρονικό ενός μύθου* (Αθήνα: Εστία, 1999).

ΕΡΩΤΗΣΗ 8: Θεωρείτε ότι είναι μύθος ή αλήθεια το ότι η έναρξη της Επανάστασης έγινε την 25η Μαρτίου στη μονή της Αγίας Λαύρας;

Γράφημα 8.2

Μύθο θεωρεί το Κρυφό Σχολειό το 23,9% των Ελλήνων: κυρίως άνδρες (27,6%), η γενιά του Πολυτεχνείου (28%), οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (34,7%), όσοι έχουν υψηλό εισόδημα (37,9%), οι σοσιαλιστές (35,8%), οι κομμουνιστές (38,7%) και γενικώς οι αριστεροί (40,9% – το 36,4% των ψηφοφόρων του ΣΥΡΙΖΑ).⁴⁰

Ίσως αντιστρόφως, μόνο το 42,7% των Ελλήνων θεωρεί ότι η έναρξη της Επανάστασης έγινε στις 25 Μαρτίου στη μονή της Αγίας Λαύρας. Είναι σήμερα γνωστό ότι η Επανάσταση ξεκίνησε στην Πελοπόννησο μερικές ημέρες νωρίτερα, ενώ βεβαίως είχε ήδη ξεκινήσει συμβολικά και ουσιαστικά έναν μήνα νωρίτερα στη Μολδοβλαχία (την στιγμή που ο Αλέξανδρος Υψηλάντης πέρασε τον ποταμό Προύθο). Ωστόσο, η ημερομηνία που είχε δοθεί για την έναρξή της ήταν πράγματι η 25^η Μαρτίου για πολλούς συμβολικούς αλλά και πρακτικούς λόγους. Πάντως, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός έκανε κάτι αντίστοιχο μ' αυτό που τον απεικονίζει ο θρυλικός πίνακας του Θεόδωρου Βρυζάκη ή ο λιγότερο γνωστός του Ludovico Lipparini - μπορεί όχι στην Αγία Λαύρα αλλά στην Πάτρα.⁴¹ Το γεγονός είναι ότι σήμερα οι Έλληνες είναι ως προς αυτό μοιρασμένοι: το 42,7% θεωρεί ότι η ύψωση της σημαίας και η κήρυξη της Επανάστασης στην Αγία Λαύρα είναι αλήθεια – πρόκειται για το 48,3% των γυναικών, το 45,5% των ηλικιωμένων, το 73,7% και το 48,2% των αποφοίτων της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αντίστοιχα, το 51,7% όσων έχουν χαμηλό εισόδημα, το 57,1% των εθνικιστών, το 45,4% των συντηρητικών, το 60,2% των δεξιών και το 52,8% των ψηφοφόρων της ΝΔ. Από την άλλη πλευρά,

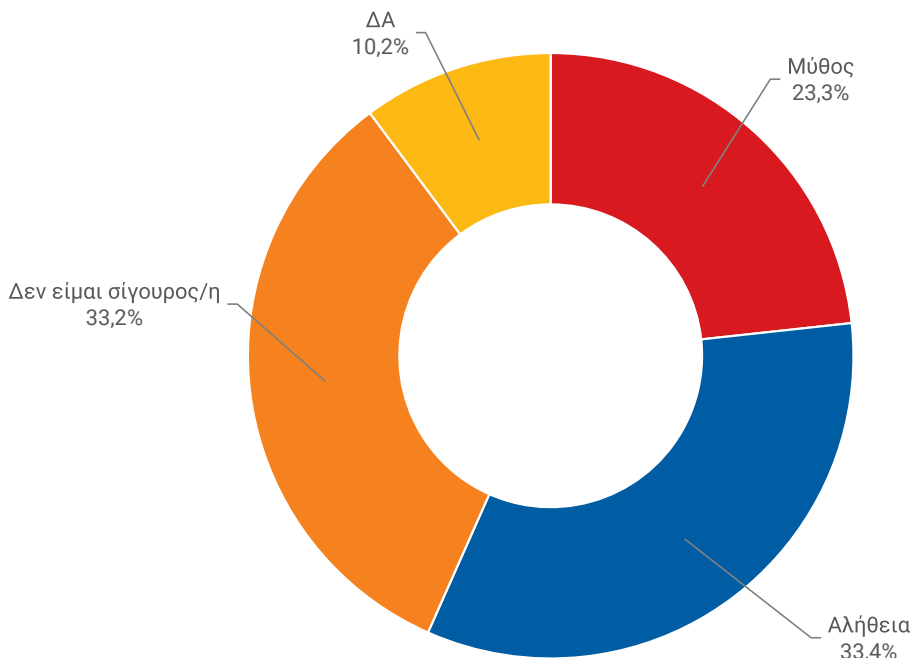
40. Όμως το 52,2% των αριστερών, το 59,1% των ψηφοφόρων του ΣΥΡΙΖΑ και το 62,5% των ψηφοφόρων του ΚΚΕ, δεν θεωρεί μύθο το κρυφό σχολειό.

41. Βλ. Γεωργίου Φίνλεου, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, μτφ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2008), 1^{ος} τόμος, σελ. 198 και γενικά Βασίλης Κρεμμυδάς, «Μηχανισμοί παραγωγής ιστορικών μύθων: Σχετικά με μια ομιλία του Παλαιών Πατρών Γερμανού», *Μνήμων* 18: 9-21 (1996).

το 42,7% πιστεύει πως είναι μύθος – κυρίως οι άνδρες (48,2%), οι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (54%), όσοι έχουν υψηλό εισόδημα (59,5%), οι κομμουνιστές (65%) και γενικώς οι αριστεροί (59,5%). Σχετικά υψηλό είναι τέλος το ποσοστό όσων δεν είναι βέβαιοι (14,6% – κυρίως οι νεότεροι).

ΕΡΩΤΗΣΗ 8: Θεωρείτε ότι είναι μύθος ή αλήθεια το ότι ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄ αφόρισε την Ελληνική Επανάσταση (τη Φιλική Εταιρεία, τον Υψηλάντη και τον Σούτσο);

Γράφημα 8.3

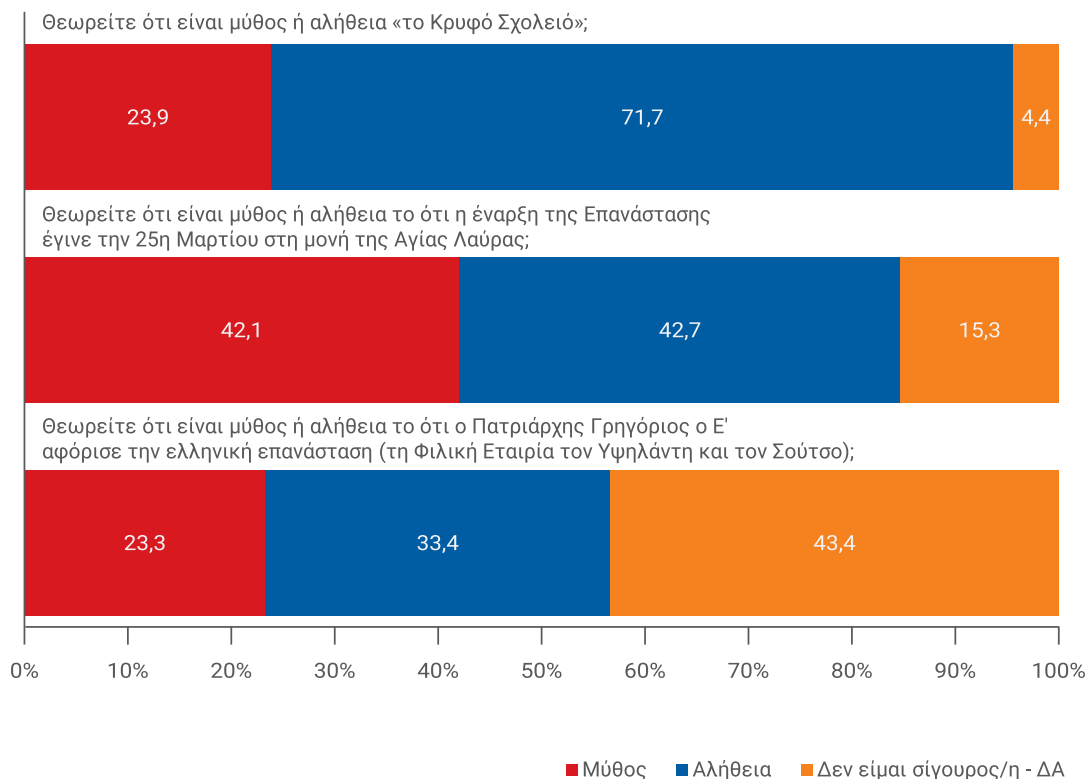
Η τρίτη ερώτηση αυτής της κατηγορίας αναφέρεται σε ένα πραγματικό γεγονός, στον αφορισμό της Επανάστασης από τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄, κάτι που ενώ δεν έχει ποτέ αμφισβητηθεί και διδάσκεται στη μέση εκπαίδευση, φέρνει σε αμηχανία τον ένα στους τρεις Έλληνες (33,2%)⁴² που δηλώνει αβέβαιος ως προς το αν αυτό συνέβη στην πραγματικότητα, ενώ το 23,3% το αμφισβητεί ευθέως. Μόνο ο ένας στους τρεις είναι βέβαιος ότι ο αφορισμός των επαναστατών συνέβη (33,4%). Μύθο θεωρεί τον αφορισμό των επαναστατών το 28,6% των ηλικιωμένων, το 34,7% των εθνικιστών, το 31,8% των συντηρητικών, το 31,4% των δεξιών, το 29,2% των ψηφοφόρων του ΚΙΝΑΛ.

Καλύτερα ενημερωμένοι φαίνεται να είναι οι άνδρες (41,2%), οι νέοι (35,6%), οι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (36,2%) και όσοι έχουν υψηλά εισοδήματα (37,4%), οι συντηρητικοί (35,6%) που παρουσιάζονται μοιρασμένοι, οι σοσιαλιστές (37,9%), οι κομμουνιστές (42,6% – 43,9% στους ψηφοφόρους του ΚΚΕ) και γενικά οι αριστεροί (46,1% – 42,4% των ψηφοφόρων του ΣΥΡΙΖΑ). Αβεβαιότητα ή άγνοια εκφράζουν κυρίως οι γυναίκες (50,1%), οι ηλικιωμένοι (50,4%), οι απόφοιτοι της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (58,2%) και οι σοσιαλδημοκράτες (46,9% – το 51,6% των ψηφοφόρων του ΚΙΝΑΛ).

42. Στην πραγματικότητα φέρνει σε αμηχανία το 43,4% καθώς το 10,2% αποφεύγει να απαντήσει.

ΕΡΩΤΗΣΗ 8: Μύθος ή αλήθεια - Συγκεντρωτικός πίνακας.

Γράφημα 8.4

ΙΧ. Πόσο καλά γνωρίζουμε την Επανάσταση;

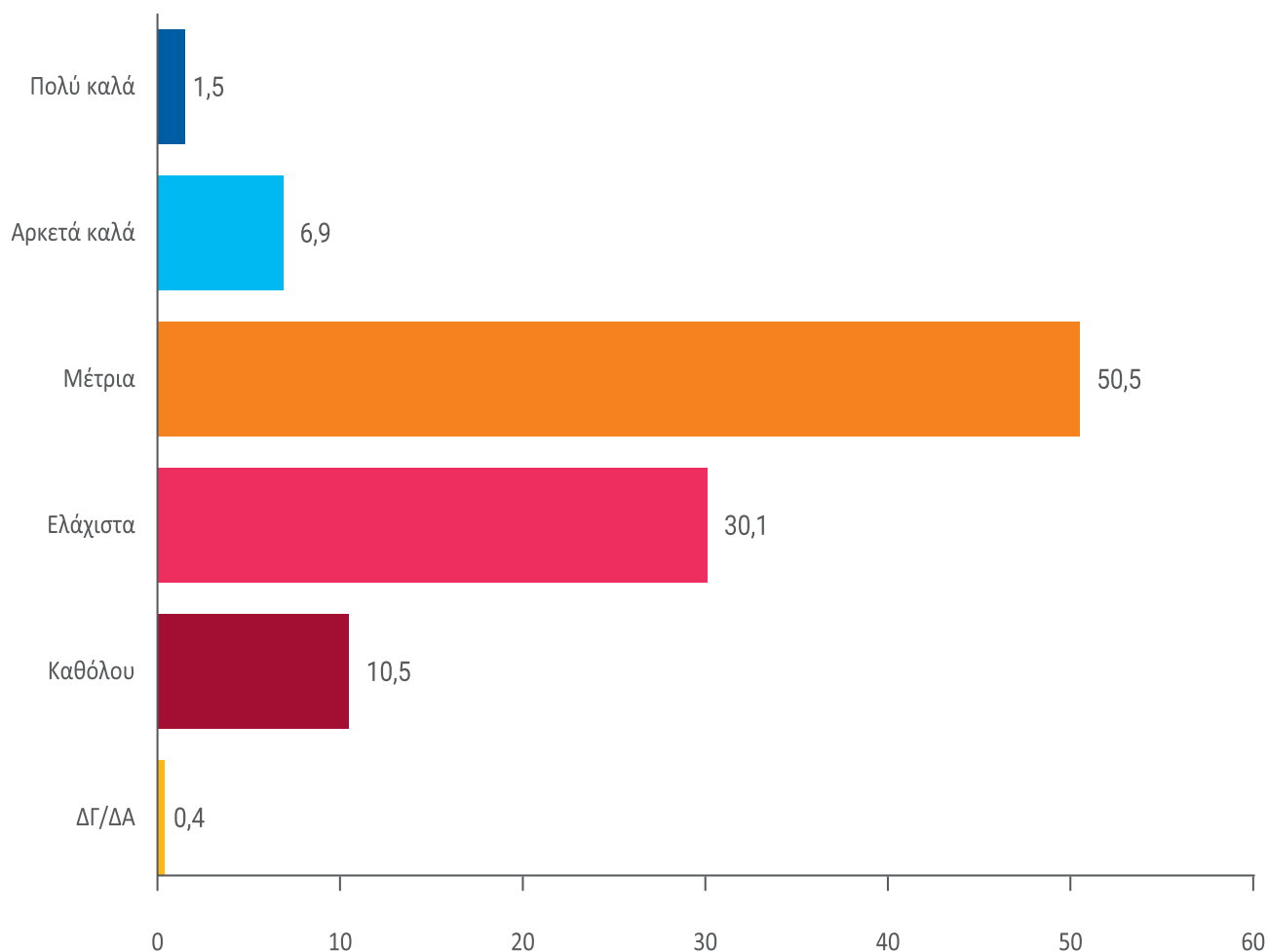
Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις 9 και 10 αναδεικνύουν μια ενδιαφέρουσα γνωσιακή προκατάληψη: το 42,9% των Ελλήνων θεωρούν ότι οι ίδιοι γνωρίζουν καλά την Επανάσταση, αλλά ταυτόχρονα το 91,1% θεωρεί ότι οι υπόλοιποι τη γνωρίζουν ελάχιστα. Το φαινόμενο αυτό (intellectual attribution bias) είναι σύνηθες και έχει εντοπιστεί και σε άλλες περιπτώσεις, εντός και εκτός Ελλάδας.⁴³

Καλύτερα ενημερωμένο θεωρούν τον εαυτό τους οι άνδρες (50,2%) και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία (50,3%-50,4%), οι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (51,8%), όσοι έχουν υψηλό εισόδημα (49,9%), οι εθνικιστές (49,2%) οι δεξιοί και οι κεντροδεξιοί (55,7% και 51,6% αντίστοιχα – 50,2% των ψηφοφόρων της ΝΔ). Λιγότερες γνώσεις για την Επανάσταση δηλώνουν πως έχουν οι γυναίκες, οι νέοι, οι απόφοιτοι πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όσοι έχουν χαμηλό εισόδημα, οι σοσιαλδημοκράτες, οι συντηρητικοί και οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ. Ιδιαίτερα αυστηροί με τους συμπολίτες τους, για τους οποίους θεωρούν ότι γνωρίζουν ελάχιστα ή καθόλου την Επανάσταση, είναι οι νέοι (50%), οι κομμουνιστές (47,1%) και οι αριστεροί (45,4%), ομάδες δηλαδή που δεν εκφράζουν μεγάλη αυτοπεποίθηση για τις δικές τους γνώσεις.

43. Yulie Foka-Kavaleriaki, *Consent as a Rational Choice: Philosophical, Institutional and Empirical Approaches* (University of Athens Ph.D. thesis, 2016), σελ. 147-159.

ΕΡΩΤΗΣΗ 9: Το 2021 θα γιορτάσουμε τα 200 χρόνια από την Επανάσταση του 1821. Πόσο καλά νομίζετε ότι ο μέσος Έλληνας πολίτης γνωρίζει την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης;

Γράφημα 9.1

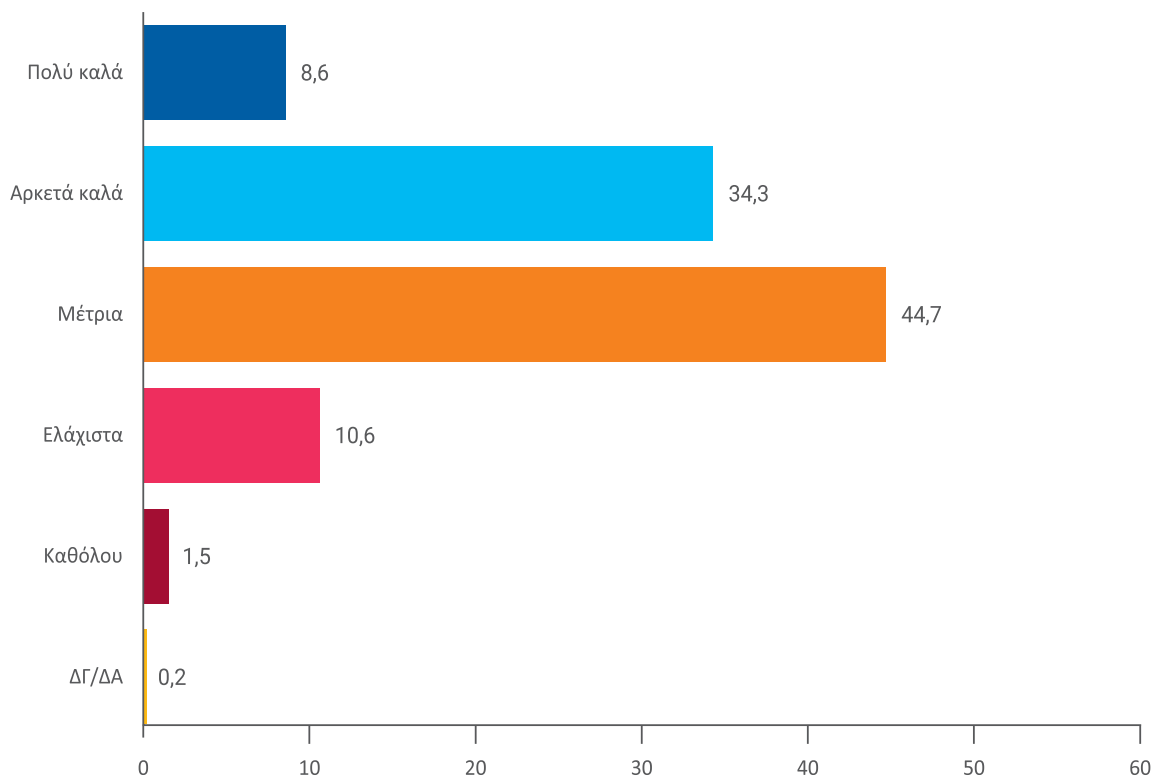

Χ. Από πού γνωρίζουμε για την Επανάσταση

Τα αποτελέσματα εδώ είναι αναμενόμενα (βλ. Γράφημα 11.1). Το 89,3% γνωρίζει για την Επανάσταση όσα έμαθε στο σχολείο, καθώς επίσης από την ανάγνωση βιβλίων (70,6%) και την παρακολούθηση τηλεοπτικών ντοκιμαντέρ (65,1%). Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, σχεδόν το ήμισυ, ενημερώνεται για ιστορικά θέματα από τον Τύπο (45,3%) και το Διαδίκτυο (40,0%), ενώ μόνο το 17,2% δηλώνει ότι βασίζεται στις πανεπιστημιακές του σπουδές ή σε παρακολούθηση διαλέξεων (21,8%).

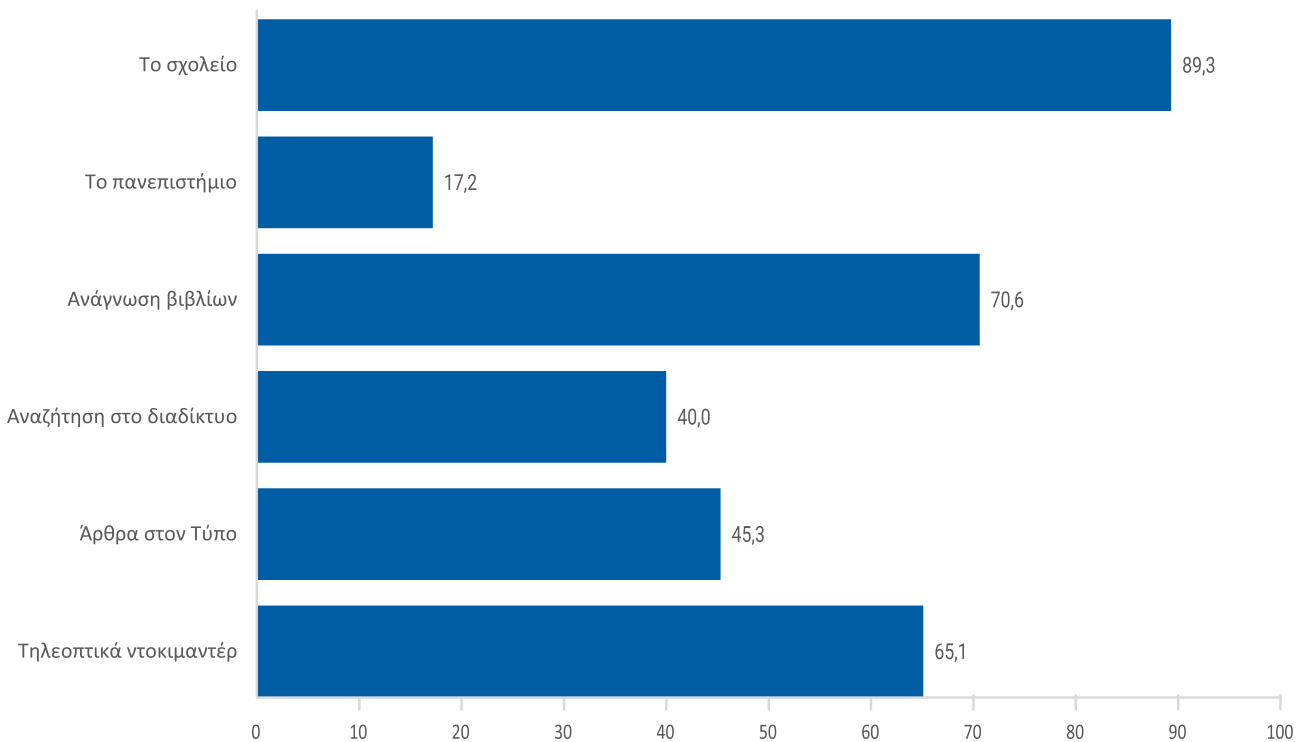
ΕΡΩΤΗΣΗ 10: Εσείς, πόσο καλά γνωρίζετε την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης;

Γράφημα 10.1

ΕΡΩΤΗΣΗ 11: Από πού έχετε μάθει όσα γνωρίζετε για την Ελληνική Επανάσταση του 1821;

Γράφημα 11.1

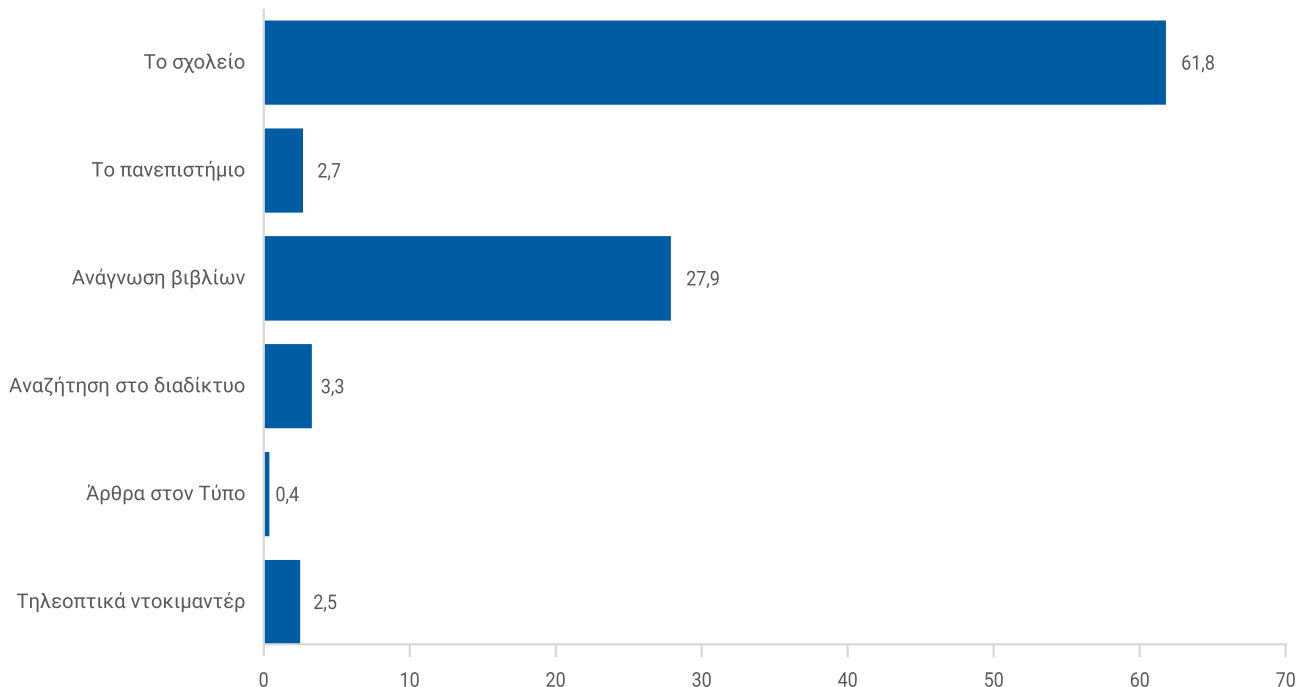

Κάποιες επιμέρους παρατηρήσεις:

(α) Όταν οι ερωτώμενοι καλούνται να ξεχωρίσουν μια πηγή γνώσης (γράφημα 12.1), το σχολείο και η ανάγνωση βιβλίων συγκεντρώνουν 89,7% – κάτι αναμενόμενο.

ΕΡΩΤΗΣΗ 12: Από πού κυρίως μάθατε όσα γνωρίζετε για την Ελληνική Επανάσταση; (Μια επιλογή)

Γράφημα 12.1

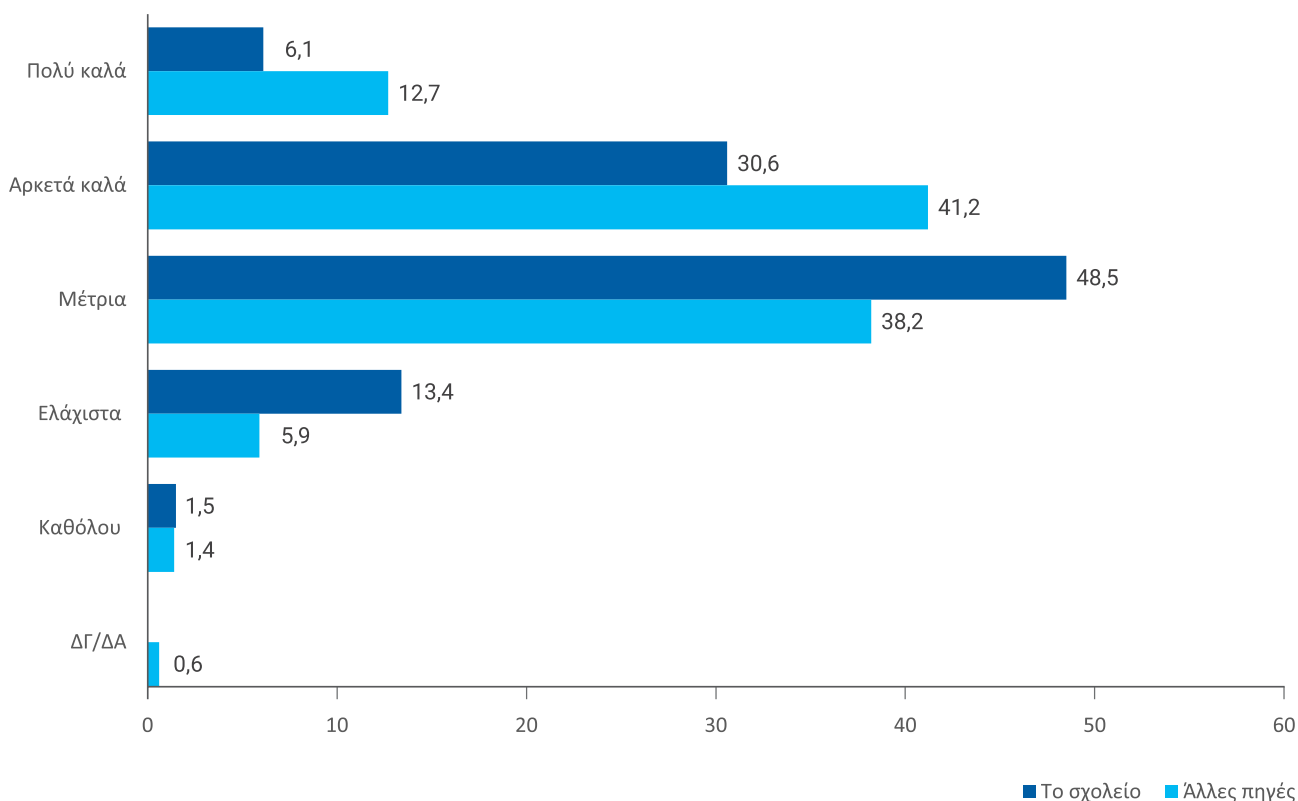

(β) Το σχολείο αναφέρεται ως σημαντική πηγή γνώσεων για την Ιστορία από τις γυναίκες (68,1%), φυσικά τους νεότερους (76,7%), τους απόφοιτους της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (67,1% και 69,6% αντίστοιχα), αλλά και όσους έχουν χαμηλό εισόδημα (68,5%), τους εθνικιστές (68,7%), τους συντηρητικούς (65,6% – 72% για τους δεξιούς), τους κεντροδεξιούς (66,4%) και τους φιλελεύθερους (64,2%), πολύ περισσότερο απ’ ό,τι για τους κομμουνιστές (41,6%). Αντίστοιχα, δηλώνουν ότι αναζητούν πληροφόρηση για ιστορικά θέματα στη βιβλιογραφία κυρίως οι άνδρες (34,7%), η γενιά του Πολυτεχνείου (35,2%), οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (34,0%), οι σοσιαλιστές (36,2%) και οι κομμουνιστές (41,6% – 42,9% των ψηφοφόρων του ΚΚΕ) και γενικά οι αριστεροί (43,5%).

Είναι χαρακτηριστικό πάντως πως η σχολική διδασκαλία της ιστορίας δεν παρέχει ιδιαίτερα μεγάλη αυτοπεποίθηση γνώσης. Όπως καταδεικνύει το Γράφημα 12.2, όσοι βασίζονται σε άλλες πηγές αισθάνονται πολύ πιο ασφαλείς να δηλώσουν ότι γνωρίζουν καλά την ελληνική ιστορία. Βλ. Γράφημα 12.2.

ΕΡΩΤΗΣΗ 12: Εσείς, πόσο καλά γνωρίζετε την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης;
(Με βάση την πηγή γνώσεων)

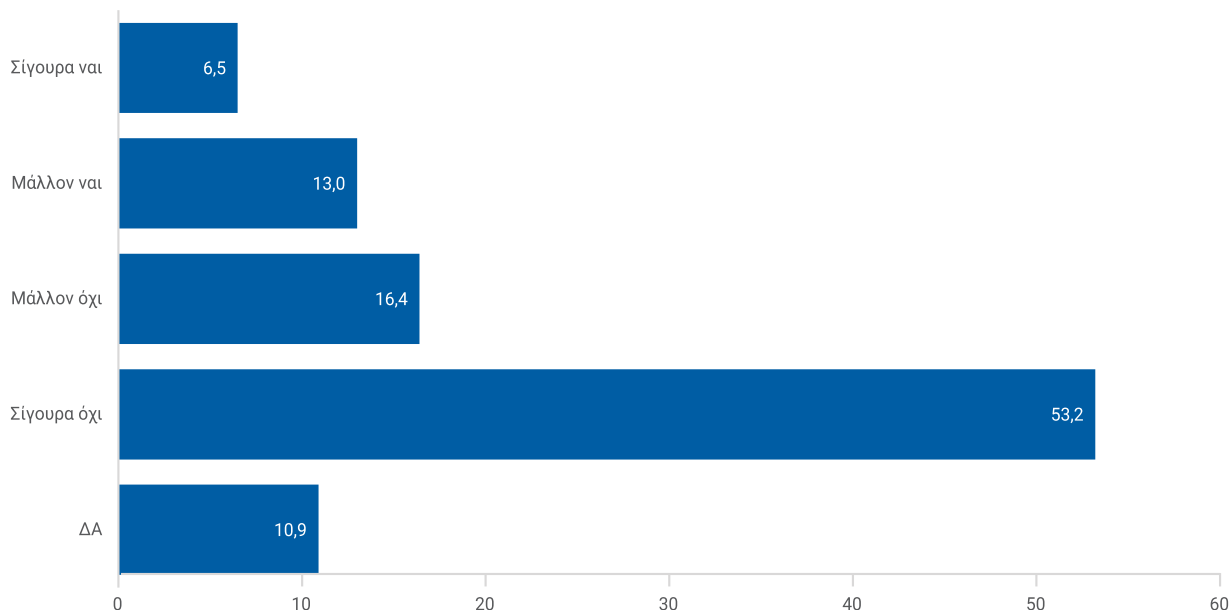
Γράφημα 12.2

Οι Έλληνες δηλώνουν μικρή ικανοποίηση από τον τρόπο που διδάσκεται η ιστορία στο σχολείο (βλ. Γράφημα 13.1). Η γενιά των σημερινών φοιτητών έχει διδαχθεί την Επανάσταση του 1821 στην ΣΤ΄ τάξη του Δημοτικού και στην Γ΄ τάξη του Γυμνασίου (σε κάποιες περιπτώσεις και στην Γ΄ τάξη του Λυκείου). Ενώ οι Έλληνες δηλώνουν ότι έχουν μάθει την ιστορία της Επανάστασης στο σχολείο, οι 7 στους 10 δεν είναι ευχαριστημένοι από τον τρόπο που τη διδάχθηκαν, με μόνο 2 στους 10 να δηλώνουν ικανοποιημένοι. Ιδιαίτερα δυσαρεστημένοι είναι όσοι έχουν υψηλό εισόδημα (76%), οι εθνικιστές (77,3%) και οι κομμουνιστές (77,8%), αλλά και γενικά όσοι δεν έχουν ψηφίσει ένα από τα κόμματα που εκπροσωπούνται στο κοινοβούλιο (80,2%). Τη μεγαλύτερη ικανοποίηση δείχνουν οι νέοι (28,3%), που ίσως δεν είχαν την ευκαιρία ακόμα να αντιμετωπίσουν κριτικά τις γνώσεις που απέκτησαν στο σχολείο, οι συντηρητικοί (25,5%) και οι ψηφοφόροι του ΚΙΝΑΛ (30,2%).

ΕΡΩΤΗΣΗ 13: Είστε ικανοποιημένοι ή όχι από τον τρόπο που διδάσκεται η ιστορία της Επανάστασης του 1821 στα σχολεία;

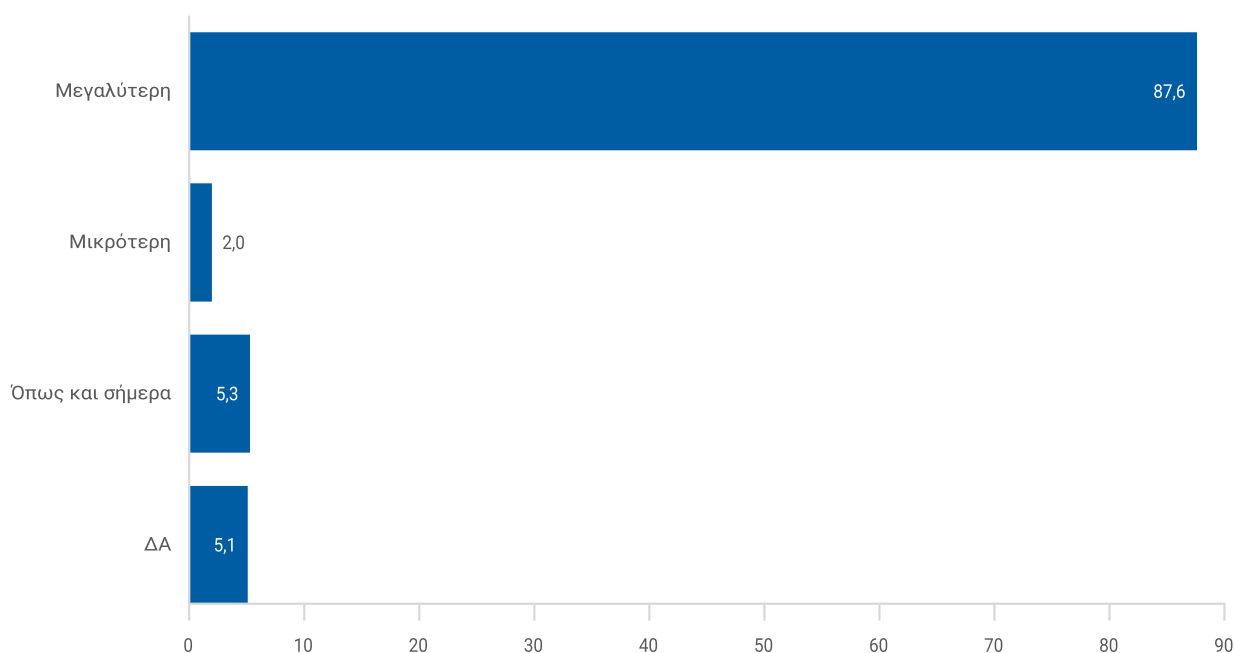
Γράφημα 13.1

Η μεγάλη πλειονότητα (87,6%) συμφωνεί ότι θα πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στη διδασκαλία της Ελληνικής Επανάστασης στα σχολεία. Είναι αναμενόμενο, ειδικά σ' αυτό το στάδιο της δημοσκόπησης, να έχει δημιουργηθεί μια αίσθηση ανεπάρκειας – δυστυχώς δεν μπορεί να αποφευχθεί εντελώς το αποτέλεσμα της προπαρασκευής (*priming*).

ΕΡΩΤΗΣΗ 14: Κατά την γνώμη σας θα πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη ή μικρότερη βαρύτητα στην διδασκαλία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 στα σχολεία;

Γράφημα 14.1

XI. Η Φιλελεύθερη Επανάσταση

Η φιλελεύθερη διάσταση της Επανάστασης είναι καλά τεκμηριωμένη όχι μόνο από τη συνταγματική ιστορία, αλλά και ευρύτερα από τη σύγχρονη ιστοριογραφία.⁴⁴ Η Ελληνική Επανάσταση ήταν καταρχάς εθνική και οι παράγοντές της προσπάθησαν να την παρουσιάσουν στην Ευρώπη αποκλειστικώς ως τέτοια: Για να αντιμετωπίσουν την καχυποψία της Ιεράς Συμμαχίας εξαφάνισαν κάθε αναφορά στη Φιλική Εταιρεία, αποκήρυξαν τον καρμποναρισμό και τις «δημαγωγικές και στασιώδεις» αρχές, και τόνισαν το θρησκευτικό στοιχείο όσο περισσότερο μπορούσαν. Οι πράξεις τους όμως έλεγαν περισσότερα από τα λόγια τους.

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος έφερε μαζί του στην επαναστατημένη Ελλάδα τον καρμπονάρο Βιντσέντζο Γκαλίνα και του ανέθεσε να συνεργαστεί στη συγγραφή του πρώτου Συντάγματος με τον επίσης ριζοσπάστη φιλελεύθερο Αναστάσιο Πολυζωΐδη. Επέλεξε τον φιλελεύθερο Ελβετό Ιάκωβο Μάγερ, όχι μόνο ως εκδότη των *Ελληνικών Χρονικών* αλλά και ως έμπιστο πρόσωπο για μυστικές αποστολές. Είχε συνεχή αλληλογραφία με τον Κοραή και τον κύκλο του και συγκέντρωσε δίπλα του κάθε Έλληνα ή φιλέλληνα φιλελεύθερο. Την ημεπίσημη εφημερίδα της Ύδρας (*Φίλος του Νόμου*) διεύθυνε ένας καρμπονάρος, ο Τζιουζέπε Κιάπε, ενώ ο πρώτος διευθυντής της *Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος* (που εξελίχθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*) ήταν ο επίσης φιλελεύθερος Θεόκλητος Φαρμακίδης. Ακόμα και το πρώτο δάνειο της Επανάστασης, το εξασφάλισε το φιλελληνικό κοιτάτο του Λονδίνου που είχε ως μέλη ό,τι πιο ριζοσπαστικό και αιρετικό διέθετε η βρετανική κοινωνία⁴⁵ ενώ η επαναστατημένη Ελλάδα είχε γεμίσει από ηττημένους, στις χώρες τους, φιλελεύθερους,⁴⁶ όπως οι Ιταλοί Πιέτρο Γκάμπα και Σαντόρε ντι Σανταρόζα. Στην κρίσιμη στιγμή οι Έλληνες επέλεξαν ως αρχηγό του ελληνικού στόλου τον Τόμας Κόχραν, τον ήρωα των επαναστάσεων της Νοτίου Αμερικής. Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της Επανάστασης θα φτάσει στο θεσμικό απόγειό του όταν θα υιοθετηθεί το Σύνταγμα της Τροιζήνας. Σύμφωνα με τον Ευάγγελο Βενιζέλο, αυτός ο πρώτος ελληνικός συνταγματισμός αφομοιώνει με εξαιρετικά εκλεκτικό τρόπο τον διακηρυκτικό και διεκδικητικό θεσμικό λόγο της Γαλλικής και της Αμερικανικής Επανάστασης⁴⁷.

Οι δύο στους τρεις Έλληνες πολίτες φαίνεται να αναγνωρίζουν αυτόν τον φιλελεύθερο χαρακτήρα, ειδικά οι νεότεροι (75,5%), ανεξαρτήτως φύλου, μορφωτικού επιπέδου, εισοδήματος αλλά και ιδεολογικής/πολιτικής τοποθέτησης. Όμως δεν γνωρίζουν αρκετά για τα κείμενα και τις θεσμικές πρακτικές που τεκμηριώνουν αυτόν τον φιλελεύθερο χαρακτήρα και πιθανόν να μην αντιλαμβάνονται τι σηματοδοτεί ο όρος κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Τα πολιτικά κείμενα της εποχής που δημοσιεύονται στις εφημερίδες παραμένουν άγνωστα στο ευρύ κοινό και το ίδιο ισχύει και για τα Συντάγματα, στα οποία οι μισοί πολίτες διστάζουν να αποδώσουν χαρακτηρισμό. Οι επτά στους δέκα, όμως που δηλώνουν ότι γνωρίζουν κάτι παραπάνω, αναγνωρίζουν τον

44. Βλ. βιβλιογραφία παραπάνω αλλά και ενδεικτικά το άρθρο του Παναγιώτη Στάθη, «Στα όρια επιστήμης και πολιτικής: Το 1821 στον ΣΚΑΙ» (Αυγή, 13 Μαρτίου 2011). Βλ. επίσης τον πρόσφατο συλλογικό τόμο *Οι Φιλελεύθεροι Θεσμοί του Αγώνος της Ελληνικής Επανάστασης*, μια έκδοση της Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Πολιτιστικής Ταυτότητας της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αρχιμ. Βαρθολομαίος Αντωνίου-Τριανταφυλλίδης, επ. (Αθήνα: Αρχονταρίκι, 2019).

45. Γιάννα Τζουρμανά, *Βρετανοί Ριζοσπάστες Μεταρρυθμιστές: Φιλικές Εταιρίες και κοιτάτα στο Λονδίνο (1790-1823)* (Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2015).

46. Βλ. St. Clair, ό.π. και Καρακατσούλη, ό.π.

47. Ευάγγελος Βενιζέλος, «Το πρώτο κύμα του ελληνικού συνταγματισμού (1822-1827)» (Ελευθεροτυπία/Ιστορικά τ. 69, 8 Φεβρουαρίου 2001, σελ. 34-39).

φιλελεύθερο χαρακτήρα τους. Όσο περισσότερα γνωρίζει κανείς για την Επανάσταση, τόσο πιο πιθανό είναι να τη χαρακτηρίσει φιλελεύθερη (86%).

Για να δοθεί από περιεχόμενο στον φιλελεύθερο χαρακτήρα της Επανάστασης, θα πρέπει αυτά τα βασικά κείμενα – τα Συντάγματα, τα πολιτικά κείμενα, οι διακηρύξεις αρχών – να γίνουν ευρύτερα γνωστά. Το Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών σε συνεργασία με την εφημερίδα *Καθημερινή* θα προσφέρει κάποια από τα κείμενα αυτά που μεταξύ άλλων αποτελούν τεκμήρια και μνημεία μιας σχετικώς άγνωστης πολιτικής κληρονομιάς του Ελληνισμού.

XII. Συμπεράσματα

Το βασικό συμπέρασμα της έρευνας είναι πως η εικόνα που έχουν οι Ελληνίδες και οι Έλληνες για την Επανάσταση του 1821 είναι σε μεγάλο βαθμό ενιαία, καθώς χαρακτηριστικά όπως το φύλο, η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, το εισόδημα, η ιδεολογία, η πολιτική ταυτότητα και η ψήφος στις εκλογές ασκούν σχετικώς μικρή επιρροή στις απαντήσεις. Οι σημαντικές διαφοροποιήσεις είναι ελάχιστες. Δεν υπάρχουν εμφανείς διαιρέσεις, αλλά και εκεί που υπάρχουν (στο ερώτημα για το αν αποτελεί μύθο η έναρξη της Επανάστασης στην Αγία Λαύρα) αυτές δεν είναι έντονες. Αυτή η εικόνα ομοφωνίας δίνει την εντύπωση ότι δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα ανταγωνιστικά αφηγήματα. Αυτό μπορεί να το διαπιστώσει κανείς όταν συγκρίνει την εθνικόφρονα με την αριστερή λαϊκή ιστοριογραφία για το 1821, οι οποίες εμφανίζουν μεταξύ τους πολλές ομοιότητες και συχνά διαφέρουν αρκετά από τα πορίσματα της κοινότητας των ιστορικών. Η αντιπαράθεση της αντιμετώπισης του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου από τους σύγχρονους ιστορικούς με τη διαχρονική του εικόνα στη λαϊκή ιστοριογραφία είναι ενδεικτική αυτού του φαινομένου.

Η κυρίαρχη αυτή αντίληψη έχει διαμορφωθεί στο σχολείο αλλά και τις εθνικές εορτές, ενώ έχει ενισχυθεί από τα ελαφρότερα αναγνώσματα και τις ταινίες που προβάλλονται κυρίως στις επετείους. Οι Έλληνες όμως δηλώνουν ελάχιστα ικανοποιημένοι από τον τρόπο διδασκαλίας της Επανάστασης στο σχολείο.

Παρά τα μικρά αυτά ποσοστά ικανοποίησης από τις σχολικές γνώσεις, οι Έλληνες θεωρούν ότι γνωρίζουν αρκετά καλά την Επανάσταση, υποτιμώντας παράλληλα τις γνώσεις των υπολοίπων συμπολιτών τους. Σε κάθε περίπτωση, ένα έλλειμμα γνώσεων είναι εμφανές σε κάποιες προφανώς λανθασμένες απαντήσεις. Αν διαβάσει κανείς προσεκτικά το παράρτημα της έρευνας, θα διαπιστώσει ότι η ποιότητα των απαντήσεων βελτιώνεται αισθητά ανάμεσα σε αυτούς που δηλώνουν ότι γνωρίζουν καλύτερα την Επανάσταση. Αυτοί είναι συνήθως άντρες, απόφοιτοι ΑΕΙ και τοποθετούνται ιδεολογικά στην Αριστερά.

Οι Ελληνίδες και οι Έλληνες θεωρούν την Επανάσταση κυρίως εθνική, αλλά αναγνωρίζουν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της, τη φιλελεύθερη και δημοκρατική διάστασή της, και τον θρησκευτικό της χαρακτήρα. Οι μεγάλοι ήρωες που όλοι θαυμάζουν είναι κυρίως στρατιωτικοί – ο Καραϊσκάκης, ο Ανδρούτσος, ο Παπαφλέσσας, ο Διάκος, ο Μιαούλης, ο Μπότσαρης, ο Κανάρης, ο Δημήτριος Υψηλάντης και ο Νικηταράς. Ο πιο δημοφιλής όλων, με μεγάλη διαφορά, είναι ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο ήρωας που προσωποποιεί την Επανάσταση για τον μέσο Έλληνα. Στην τρίτη και τη δέκατη θέση των αυθόρμητων απαντήσεων εμφανίζονται δύο γυναίκες, η Μπουμπουλίνα (η

οποία ξεπερνά τους πάντες στις αυθόρμητες απαντήσεις εκτός από τον Κολοκοτρώνη και τον Καραϊσκάκη) και η Μαντώ Μαυρογένους. Η Ελληνική Επανάσταση ξεχωρίζει και γι' αυτόν τον λόγο από τις επαναστάσεις της εποχής.

Οι Έλληνες αντιμετωπίζουν πολύ θετικά όλες τις κοινωνικές ομάδες, τις οργανώσεις και τους θεσμούς που ενεπλάκησαν στην Επανάσταση. Θετική εικόνα υπάρχει ακόμα και για τους προεστούς, κυρίως όμως για τη Φιλική Εταιρεία, τους Φιλέλληνες, τους караβοκύρηδες των ναυτικών νησιών και βέβαια για όλους τους υπόλοιπους (στρατιωτικούς, Εκκλησία, Φαναριώτες, διανοούμενους). Ο ρόλος των εμπόρων είναι σαφέστατα και ασυνεπώς υποτιμημένος καθώς αυτοί ίδρυσαν, στελέχωσαν και χρηματοδότησαν τη Φιλική Εταιρεία. Γενικώς οι πολίτες είναι περισσότερο καχύποπτοι έναντι των ανώτερων διοικητικών και στρατιωτικών στρωμάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στους οποίους όμως δεν συγκαταλέγουν και τους πρώην αρματολούς.

Ο Ιωάννης Καποδίστριας είναι τόσο δημοφιλής, όσο σχεδόν και οι δημοφιλέστεροι ήρωες στρατιωτικοί, αν και υποτιμάται η συμβολή του στην επιτυχία της Επανάστασης. Τιμάται κυρίως για τη συμβολή του στη μετεπαναστατική οργάνωση του κράτους. Ο Αδαμάντιος Κοραής είναι επίσης πολύ δημοφιλής, παρά την κριτική που του έχει ασκηθεί, αλλά και την αντίθεσή του στην πολιτική του Καποδίστρια. Υπάρχει γνώση (όχι όμως αρκετή) για τις τρεις Εθνοσυνελεύσεις και τα τρία Συντάγματα της Επανάστασης τα οποία οι απαντώντες χαρακτηρίζουν δημοκρατικά και φιλελεύθερα.

Οι Ελληνίδες και οι Έλληνες θεωρούν ότι στην επιτυχία της Επανάστασης συνέβαλε κυρίως η Ρωσία και όχι η Αγγλία. Θεωρούν ότι το Κρυφό Σχολειό όντως συνέβη, ενώ είναι διχασμένοι για την Αγία Λαύρα. Ένα υψηλό ποσοστό (23,3%) πιστεύει ότι η αποκήρυξη της Επανάστασης από τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ είναι μύθος.

Η εικόνα που έχουν οι Ελληνίδες και οι Έλληνες για την Επανάσταση είναι αρκετά σχηματική, μονοδιάστατη, σε αρκετό βαθμό παρωχημένη καθώς δεν φαίνεται να έχει ενημερωθεί ιδιαίτερα από την πρόσφατη ιστορική έρευνα.⁴⁸ Όμως, από την άλλη, η Επανάσταση αναδεικνύεται σε ένα ισχυρό ενοποιητικό στοιχείο για την ελληνική κοινωνία, αναπόσπαστο και ιερό κομμάτι της ταυτότητάς της. Γι' αυτό και οι Έλληνες αντιδρούν με δυσπιστία ή και οργή σε οτιδήποτε κλονίζει ή ενημερώνει το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα, αυτό που έμαθαν στο σχολείο.

48. Βλ. ενδεικτικά Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Τεκμήρια, Αναψηλαφήσεις, Ερμηνείες* (Αθήνα: Gutenberg, 2016).

Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη στο Φάληρο (1855), του Θεόδωρου Βρυζάκη (Εθνική Πινακοθήκη).

Ποιος φοβάται ... μια δημοσκόπηση για την ιστορία του 1821;

της Ελπίδας Βόγλη*

Εκ πρώτης όψεως κανείς δεν έχει λόγους να 'φοβάται' τις δειγματοληπτικές αναπαραστάσεις της κοινωνικής πρόσληψης ενός τμήματος του ιστορικού παρελθόντος που είναι πιθανό να του προσφέρει μια δημοσκόπηση. Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν αυτή εστιάζεται στην ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης: στο ενδοξότερο και γνωστότερο κομμάτι του εθνικού παρελθόντος, το οποίο διδάσκεται στα σχολεία της επικράτειας, γιορτάζεται και μνημονεύεται κάθε χρόνο, και στην προκειμένη περίπτωση επιλέχθηκε να τεθεί στο πλαίσιο ενός συστηματικά και επιστημονικά επεξεργασμένου ερωτηματολογίου, σε δημόσια 'διαβούλευση' με κοινώς αποδεκτά κριτήρια. Πρόκειται για το επίκαιρο ιστορικό θέμα που πρωταγωνιστεί στους κόλπους της λεγόμενης δημόσιας ιστορίας, καθώς πλησιάζει η συμπλήρωση των διακοσίων χρόνων από την έναρξή του.

Είναι σχεδόν βέβαιο λοιπόν ότι το εγχείρημα μιας δημοσκοπικής έρευνας θα παρακινήσει με ευκολία ανθρώπους που κατανοούν την ελληνική γλώσσα (αφού σε αυτήν τη γλώσσα διενεργείται), ανεξάρτητα από το φύλο, την ηλικία, το εκπαιδευτικό τους υπόβαθρο, την κοινωνική τους θέση, το εισόδημα ή τα πολιτικά τους φρονήματα, να καταθέσουν (πάντοτε ελεύθερα και ανώνυμα) τις απόψεις τους. Σύμφωνα με αυτήν τη λογική, η διαδικασία διενέργειας μιας δημοσκόπησης μοιάζει να ισοδυναμεί με την κατασκευή ενός μεθοδολογικού εργαλείου που αναμένεται να διευκολύνει τη βαθύτερη κατανόησή μας για τη δυναμική σχέση ανάμεσα σε αυτό που θεωρούμε παρόν και σε εκείνο το παρελθόν, που αναδεικνύουμε στις κοινωνικές και ιστορικές επιστημονικές προσεγγίσεις μας.

... για τις αναγνώσεις των αριθμών ...

Ο πολιτισμός μας, υποστήριζε ο Marc Bloch, αλλά και οι κυρίαρχοι ερμηνευτικοί κώδικες μέσω των οποίων αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο μας και τον εαυτό μας, ειδικά στα σημεία της συναρμογής τους με τα ισχύοντα 'καθεστώτα ιστορικότητας' που ενεργοποιεί η ανάλυση του François Hartog, διαποτίζονται από τα μαθηματικά. Οι αριθμοί κυριαρχούν. Όχι επειδή οι ιστορικοί και οι άλλοι επιστήμονες της κοινωνίας και του ανθρώπου ή οι αναγνώστες των έργων τους κατανοούν τη λειτουργικότητά τους. Το αντίθετο μάλλον: όλοι γοητεύονται από τη 'μαγική' δύναμή που φαί-

* Η κα **Ελπίδα Κ. Βόγλη** είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας & Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και μέλος της επιτροπής «Ελλάδα 2021».

νεται να ενσωματώνουν οι αριθμοί, προκειμένου να αντικατοπτρίζουν 'αλήθειες'. Πώς θα πρέπει λοιπόν να διαβάζονται οι αριθμοί μιας δημοσκόπησης για την ιστορία του 1821 και ποιες είναι οι 'αλήθειες' που αποκαλύπτουν; Ανάγοντας σε οδηγό μας τις διαπιστώσεις του David Lowenthal για το παρελθόν που πράγματι μοιάζει με 'άγνωστη χώρα', την οποία εμείς σήμερα γνωρίζουμε λίγο ή ελάχιστα –παρά το γεγονός ότι την επισκεπτόμαστε καθημερινά, αφού αναπόδραστα παραμένει ζωντανή παντού γύρω μας– θα ήταν προτιμότερο να απαντήσουμε με παραδείγματα.

Η δημοσκόπηση λοιπόν μας πληροφορεί πως η επανάσταση του 1821, πέρα από εθνική, υπήρξε σχεδόν κατά κοινή ομολογία κοινωνικό και φιλελεύθερο αλλά και θρησκευτικό κίνημα – σε μικρότερο βαθμό όμως δημοκρατικό. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο νοηματοδοούνται οι παραπάνω όροι στο σύγχρονο λεξιλόγιο παραμένει αδιευκρίνιστος. Επίσης οι περισσότεροι από όσους απάντησαν στις ερωτήσεις αυτής της έρευνας, τον Δεκέμβριο του 2019, δήλωσαν πως ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης κατέχει επάξια τον τίτλο του σημαντικότερου ήρωα με μεγάλη διαφορά από τον δεύτερο, δηλαδή τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, και από την τρίτη, τη Μπουμπουλίνα, και φυσικά από εκείνους που έπονται στην ιεραρχία – τον Παπαφλέσσα, τον Διάκο, τον Ανδρούτσο, τον Μιαούλη, τον Μπότσαρη, τον Κανάρη και την Μαντώ Μαυρογένους. Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας είναι λίγο σημαντικότερος από τον πρώτο πρωθυπουργό της υπό τα όπλα Ελλάδας (δηλαδή πρόεδρο Εκτελεστικού) Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, αλλά λιγότερο σπουδαίος από τον Δημήτριο Υψηλάντη, τον Παλαιών Πατρών Γερμανό ή τον Ιωάννη Μακρυγιάννη και πολλούς άλλους. Αξίζει μάλιστα να τονιστεί ότι στην τρίτη και τη δέκατη θέση των 'σημαντικών ηρώων' τοποθετούνται οι δύο γνωστότερες γυναίκες της Επανάστασης.

Αντίθετα, σύμφωνα με τα πορίσματα της ίδιας δημοσκόπησης, ο ρόλος των παραπάνω δεν θεωρείται το ίδιο 'θετικός' για την έκβαση του Αγώνα. Ο Καποδίστριας, για παράδειγμα, αποκτά τώρα την τρίτη θέση μετά από τους δύο στρατιωτικούς, τον Κολοκοτρώνη και τον Καραϊσκάκη, και αυτομάτως την πρώτη θέση μεταξύ των πολιτικών ανδρών. Οι γυναίκες απουσιάζουν ενώ σε αυτήν την ιεραρχία στις τελευταίες θέσεις εμφανίζονται ο Αναστάσιος Πολυζωίδης και ο Ιωάννης Κωλέττης. Ακόμη πιο ενδιαφέρουσες 'αποκαλύψεις' των αριθμών είναι οι εξής. Οι σημερινοί Έλληνες, άνδρες και γυναίκες, απόφοιτοι της πρωτοβάθμιας ή και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ανεξάρτητα από την ηλικία, το εισόδημα ή την ιδεολογία τους, συμφωνούν πως ήταν η ομόδοξη Ρωσία που συνέδραμε με καθοριστικό τρόπο την ελληνική επιτυχία. Αντίθετα, μεταξύ των πρωταγωνιστών στις εμπόλεμες επαρχίες, τον σημαντικότερο ρόλο αποδίδουν στους νησιώτες πλοιοκτήτες πρόκριτους και τον πιο ασήμαντο στους πελοποννήσιους προεστούς – που επίσης συγκαταλέγονται στους κυριότερους χρηματοδότες του κινήματος.

... προβληματισμοί ...

Προφανώς οι αριθμοί που εμφανίζονται στα πορίσματα αυτής, όπως και κάθε άλλης δημοσκόπησης, δεν αποκαλύπτουν πραγματικά μεγέθη. Οι 'μαγικές' τους δυνάμεις ανήκουν σε ένα περιβάλλον φαντασιακό παρά αληθινό. Αν ακόμη διατηρούμε την εντύπωση ότι αντικατοπτρίζουν 'αλήθειες', θα πρέπει να αναλογιστούμε ότι κάθε αντικατοπτρισμός ηθελημένα ή τυχαία παραποιεί το αρχικό είδωλο. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, επομένως, οι αριθμοί και κατ' επέκταση οι κατηγοριοποιήσεις που μπορούν να παράγουν, δεν έχουν καμία μαγική δύναμη, αλλά μόνον την εξής πραγματική: να μας παραπλανούν, υπό τον όρο ότι είμαστε πρόθυμοι να αποδεχόμαστε την παραπλάνησή μας.

Σε διαφορετική περίπτωση όμως αποκτούμε εμείς τη δυνατότητα να 'συνομιλούμε' με ένα αρκετά άγνωστο ή και αναξιοποίητο ιστορικό και κοινωνικό εργαλείο, την δημοσκοπήση, που προβάλλεται τώρα στο επίκεντρο της επιστημονικής μεθοδολογίας με εφελτήριο την έρευνα για το 1821: και είναι πράγματι ένα εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο γιατί μας προσφέρει στοιχεία όχι απαραίτητα για το παρελθόν και τα γεγονότα του, αλλά για το παρόν και τις κυρίαρχες αντιλήψεις του σχετικά με τα όσα συνέβησαν.

Βιβλιογραφία

Marc Bloch, *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, (Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 1994.)

François Hartog, *Καθεστώς ιστορικότητας. Παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου*, μτφρ. Δημήτρης Κουσουρής, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2003.)

David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country – Revisited*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015.)

Ο Κολοκοτρώνης συγκεντρώνει στο στρατόπεδο της Λέρνας τους νικητές του Δράμαλη, του Peter von Hess.

Το 1821 και εμείς

της Μαρίας Ευθυμίου*

Οι απαντήσεις του κοινού στα ερωτήματα σχετικά με το 1821 αποδεικνύουν το γεγονός ότι οι γνώσεις μας για την Επανάσταση περιορίζονται στα όσα λίγα μαθαίνουμε στο σχολείο και όσα ακούμε από τους επετειακούς λόγους σε σχέση με το γεγονός αυτό. Δεν είναι, φυσικά, αυτό παράξενο. Θα έλεγε κανείς ότι είναι μάλλον αναμενόμενο – το δείχνουν εξ άλλου και οι απαντήσεις περί αυτού σε ειδικό σκέλος των ερωτήσεων, με τους ερωτωμένους να επιθυμούν μεγαλύτερη ενημέρωση και αναστοχασμό για το σημαντικό αυτό θέμα.

Οι αντιλήψεις μας για το 1821, τους πρωταγωνιστές και τα διακυβεύματά τους, εδράζονται στα ερμηνευτικά σχήματα που άνθισαν στην Ελλάδα του πρώτου μισού του 20ού αι. Στην περίοδο αυτή, κυριάρχησαν μη επιστημονικές προσεγγίσεις σε σχέση με το εναρκτήριο αυτό γεγονός της σύγχρονης Ιστορίας μας: η οπτική της Εκκλησίας η οποία στόχευε στην καταγραφή αποφασιστικού ρόλου των ιερωμένων στα πράγματα, και η οπτική της αναδυόμενης κομμουνιστικής διάνοησης του Μεσοπολέμου. Στο μανιχαϊστικό ερμηνευτικό σχήμα της διάνοησης αυτής καλοί υπήρξαν οι αρματολοί και οι κλέφτες (οι «στρατιωτικοί» δηλαδή του Αγώνα) και κακοί οι προύχοντες, οι πολιτικοί και οι ξένοι.

Τούτο είναι, στην ουσία, το ερμηνευτικό σχήμα που έχει κυριαρχήσει μέχρι σήμερα, παρά τις σοβαρότατες ανατροπές που, στο μεταξύ, έχει φέρει η επιστημονική έρευνα. Έτσι δεν είναι να απορεί κανείς που οι θετικές γνώμες για Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, τον κατ' εξοχήν στρατιωτικό του 1821, είναι συντριπτικά υπέρτερες σε σχέση με εκείνες για τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τον μεγαλύτερο πολιτικό του Αγώνα. Ούτε το ότι η Εκκλησία, οι αρματολοί και οι κλέφτες αντιμετωπίζονται με τόσο θετικό τρόπο, αντίθετα από εκείνον που αντιμετωπίζονται οι πρωτοπόροι της Επανάστασης έμποροι και προεστοί. Στο πλαίσιο αυτό, παρότι εκείνη υπήρξε η καιριότερη δύναμη πίσω από τη διπλωματική νίκη των Ελλήνων και τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους το 1830, θα ήταν παράξενο να είχε θεωρηθεί από τους ερωτωμένους η φιλελεύθερη προτεσταντική Αγγλία ως η χώρα που είχε την πιο θετική συμβολή στη νικηφόρα έκβαση του Αγώνα. Αντίθετα, η ομόδοξη απολυταρχική Ρωσία, η επί αιώνες πεφλημένη των Ελλήνων, έχει στις απαντήσεις το κύριο βάρος.

Στην απλουστευτική μανιχαϊστική αντιμετώπιση που έχει επί μακρόν κυριαρχήσει, το μεγάλο γεγονός της σύγκλησης τριών αντιπροσωπευτικών Εθνοσυνελεύσεων, κατά τη διάρκεια του Αγώνα, είναι δευτερεύον μια και, σε αυτές, κυριαρχούσαν οι «κακοί» πολιτικοί. Εξ αυτού, το ακρογωνιαίο αυτό επαναστατικό γεγονός του 1821 δεν τονίζεται και δεν διδάσκεται επαρκώς, με

* Η κα **Μαρία Ευθυμίου** είναι Καθηγήτρια Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού (από τον 13ο αι. έως την Ελληνική Επανάσταση) στο Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

αποτέλεσμα ελάχιστοι από εμάς να το γνωρίζουν – όπως φαίνεται και από τις δοθείσες, στην αντίστοιχη ερώτηση, απαντήσεις. Και τούτο είναι βαρύ γιατί, μελετώντας το, πολλά θα είχαμε να μάθουμε ως πολίτες σήμερα.

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος σε λιθογραφία που βασίζεται σε σκίτσο που έφτιαξε ο Καρλ Κρατσάιζεν στον Πόρο το 1827 (Εθνική Πινακοθήκη).

Πως βλέπουμε το 1821

του Χαράλαμπου Παπασωτηρίου*

Στην πανελλαδική δημοσκόπηση του ΚΕΦΙΜ για το 1821, μία από τις ερωτήσεις ζητούσε από τους συμμετέχοντες να κατονομάσουν τους σημαντικότερους πρωταγωνιστές της Επανάστασης (έως πέντε ονόματα). Δεν προκαλεί έκπληξη ότι στην κορυφή βγήκε ο Κολοκοτρώνης, τον οποίο κατονόμασε η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων.

Έχει ενδιαφέρον, ότι οι πρώτοι δέκα στη λίστα ήταν όλοι πολεμιστές. Τέσσερις από τους δέκα ήταν μάλιστα νησιώτες, που δείχνει ότι ο μέσος Έλληνας αντιλαμβάνεται τη σημασία του αγώνα στη θάλασσα για την επιβίωση της Επανάστασης, ώσπου να ωριμάσουν οι συνθήκες στην Ευρώπη για την επέμβαση των τριών μεγάλων δυνάμεων στο Ναβαρίνο.

Στους πρώτους δέκα αναφέρονται και δύο γυναίκες, η Μπουμπουλίνα και η Μαντώ Μαυρογένους που, όπως θα περίμενε κανείς, αναφέρονται λίγο πιο συχνά από γυναίκες στο δείγμα. Είναι πάντως αξιοσημείωτο, ότι στο 1821 πρωταγωνίστησαν οι δύο αυτές γυναίκες ως ηγέτιδες πολεμίστριες. Δεν υπάρχει για παράδειγμα κάτι ανάλογο στην αμερικανική επανάσταση του 1776.

Ενδιαφέρον όμως έχουν και οι απουσίες από τους πρώτους δέκα πρωταγωνιστές. Απών είναι ο αρχηγός της Φιλικής Εταιρείας Αλέξανδρος Υψηλάντης, ο οποίος κήρυξε την Επανάσταση στις 24 Φεβρουαρίου 1821 με την προκήρυξη «Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος.» Το φιλελεύθερο πνεύμα της προκήρυξης φαίνεται ήδη από την αρχή της, όπου ο Υψηλάντης αναφέρεται στα δικαιώματα και τις ελευθερίες που κατάκτησαν οι λαοί της Ευρώπης.

Επίσης απών από τους πρώτους δέκα είναι ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, που με τις διασυνδέσεις του σε κύκλους εξουσίας και στη διανοήση της Ευρώπης συνέβαλε κρίσιμα στην εξωτερική πολιτική της Επανάστασης. Για παράδειγμα, χωρίς τα δύο δάνεια της Επανάστασης στη χρηματαγορά του Λονδίνου, που δρομολόγησε ο Μαυροκορδάτος, είναι αμφίβολο αν θα άντεχαν να συνεχίσουν τον αγώνα οι πολεμιστές και ιδίως οι στόλοι μας στα κρίσιμα χρόνια 1824-1827 της οθωμανοαιγυπτιακής αντεπίθεσης.

Μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια είναι ότι ενώ στο γενικό δείγμα αναφέρουν τον Μαυροκορδάτο μόλις το 3,7%, στην ανώτατη εισοδηματική κλίμακα (μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα πάνω

* Ο κ. **Χαράλαμπος Παπασωτηρίου** είναι Καθηγητής Διεθνών Σχέσεων και Στρατηγικών Σπουδών και Πρόεδρος του Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων, στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Παντείου Πανεπιστημίου. Είναι μέλος του Επιστημονικού Συμβουλίου του Κέντρου Φιλελεύθερων Μελετών (ΚΕΦΙΜ).

από 2.000 ευρώ) τον αναφέρουν 8,1%. Δεν υπάρχει τέτοια διαφορά για τον Κολοκοτρώνη, που αναφέρει το 92,7% του γενικού δείγματος και το 95% της ανώτατης εισοδηματικής κλίμακας.

Ένα γενικό συμπέρασμα από αυτήν την πτυχή της έρευνας είναι, ότι η σχολική εκπαίδευση δίνει έμφαση στους ηρωικούς πολεμιστές του 1821, ώστε να καλλιεργήσει στους πολίτες πνεύμα αυτοθυσίας υπέρ της πατρίδας σε περίπτωση μελλοντικών πολέμων. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι ο Αθανάσιος Διάκος, του οποίου η ηρωική αυτοθυσία συνέβαλε στο 1821 κυρίως συμβολικά, ήρθε πέμπτος σε συχνότητα αναφορών στο δείγμα της έρευνας.

Θεωρώ ότι θα ήταν χρήσιμο πέρα από την εύλογη έμφαση στους ηρωικούς πολεμιστές η σχολική εκπαίδευση να αναπτύξει περισσότερο τις μη στρατιωτικές διαστάσεις του 1821. Ο μέσος πολίτης θα έπρεπε να έχει επίγνωση, ότι πέρα από τη στρατιωτική στρατηγική είναι κρίσιμες οι διαστάσεις της πολιτικής οργάνωσης, της οικονομίας, της διπλωματίας και της διεθνούς νομιμοποίησης στην υψηλή στρατηγική του έθνους.

Η υποδοχή του Λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγγι (1861), του Θεόδωρου Βρυζάκη (Εθνική Πινακοθήκη / Παράρτημα Ναυπλίου).

Σχόλιο

του Διονύση Τζάκη*

Διάβασα με ενδιαφέρον την έρευνα του ΚΕΦΙΜ που επιβεβαιώνει και ανατροφοδοτεί το αυξανόμενο ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας κατά τα τελευταία χρόνια για τη δημόσια ιστορία, και μας δίνει αναλυτικά επεξεργασμένες πληροφορίες για ζητήματα όπως ο «χαρακτήρας» της Επανάστασης, οι «μύθοι» και οι «αλήθειες» της, οι θετικοί και οι αρνητικοί πρωταγωνιστές της (πρόσωπα, κράτη, θεσμοί, κοινωνικές ομάδες). Είμαι βέβαιος ότι τα ευρήματα της έρευνας θα αποτελέσουν αντικείμενο συστηματικού σχολιασμού και αξιοποίησης από την ακαδημαϊκή κοινότητα, η οποία με αφορμή την επέτειο των 200 χρόνων έστρεψε ξανά το βλέμμα της στην Ελληνική Επανάσταση. Στην προοπτική αυτή, θα εκθέσω τις πρώτες σκέψεις μου για δύο από τα πολλά σημεία της έρευνας που κέντρισαν το ενδιαφέρον μου.

Η πρώτη επισήμανση αφορά στην αμηχανία και στην άρνηση των ερωτηθέντων να αποδεχθούν ότι ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αφόρισε τον Υψηλάντη. Σύμφωνα με την έρευνα το 23,3% θεωρεί ότι αυτό δεν συνέβη ποτέ και σχεδόν οι μισοί (43,3%) δηλώνουν ότι αγνοούν αν πράγματι συνέβη. Οι απαντήσεις αυτές έχουν μεγάλο ενδιαφέρον ακριβώς επειδή ο αφορισμός του Υψηλάντη έχει τη δική του θέση και εξήγηση στο κυρίαρχο εθνικό αφήγημα, τουλάχιστον από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Οι απαντήσεις στο ζήτημα αυτό συνδέονται ασφαλώς με την ισχυρή πεποίθηση για τη θετική συμβολή στην Επανάσταση ιδιαίτερα του Γρηγορίου Ε' (68,7%) και γενικά της Εκκλησίας (72,1% και ακόμη 14,8% που κλίνουν προς τη θετική συμβολή), καθώς επίσης με τη βεβαιότητα ότι το «κρυφό σχολειό» υπήρξε (71,7%). Η αμηχανία και η άρνηση του γεγονότος φανερώνει τη διανοητική και συναισθηματική ένταση που προκαλεί η διένεξη ανάμεσα στη διαδεδομένη πρόσληψη της Εκκλησίας ως «κιβωτού του έθνους» και στην επακόλουθη επιθυμία-απαίτηση να επιβεβαιώνεται κάτι τέτοιο σε κάθε περίπτωση. Στην περίπτωση του αφορισμού η παραπάνω ένταση επιλύεται με μια στάση που θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως φυγή από την πραγματικότητα. Πρόκειται μάλλον για μια απαισιόδοξη διαπίστωση για τη στάση της κοινωνίας μας απέναντι στο παρελθόν.

Το δεύτερο σχόλιο αφορά ένα «οντολογικό» ερώτημα που εδώ και πολλές δεκαετίες πλανιέται ως φάντασμα πάνω από την Επανάσταση του 1821. Αναφέρομαι στο περίφημο δίλημμα αν η Επανάσταση ήταν «εθνική» ή «κοινωνική». Αφορμή στάθηκε το βιβλίο του Γιάννη Κορδάτου, *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* (1924). Ωστόσο το δίλημμα δεν γεν-

* Ο κ. **Διονύσης Τζάκης** είναι Επίκουρος Καθηγητής με αντικείμενο «Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης» στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

νήθηκε στις σελίδες του βιβλίου του, ούτε στις κατοπινές μαρξιστικές αναγνώσεις της Επανάστασης που, παρά τις μεγαλύτερες ή μικρότερες διαφορές τους, συνδέουν τους δύο όρους και εξηγούν το «εθνικό» μέσω του «κοινωνικού». Το δίλημμα γεννήθηκε ως απάντηση του μεσοπολεμικού και μεταπολεμικού κράτους και της κατεστημένης λογιосύνης, συμπεριλαμβανομένης της «ακαδημαϊκής», απέναντι σε μια ερμηνεία για την ιστορία που απειλούσε ταυτοχρόνως τόσο τις βεβαιότητες της διαχρονικής εθνικής συνέχειας όσο και τις δομές του πολιτικού συστήματος. Έτσι, με παράδειγμα την Επανάσταση του 1821 καλλιεργήθηκε ποικιλοτρόπως η αποσύνδεση του «εθνικού» από το «κοινωνικό». Αυτό κράτησε τουλάχιστον έως τη δεκαετία του 1980, οπότε εκσυγχρονίστηκαν σταδιακά η σχολική ιστορία και η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία. Δηλαδή, εμπλουτίστηκαν με προσεγγίσεις που αντλούσαν από τις σύγχρονες επιστημονικές τάσεις που παρά τις μεγάλες θεωρητικές και μεθοδολογικές διαφορές τους εξηγούν το εθνικό επαναστατικό φαινόμενο σε αναφορά προς τις οικονομικές, κοινωνικές, ιδεολογικές κλπ συνθήκες και εξελίξεις. Τα ευρήματα της έρευνας του ΚΕΦΙΜ δείχνουν ότι μάλλον φθίνει και περιορίζεται ο ανιστορικός τρόπος σκέψης που καλλιεργεί την αποσύνδεση του «εθνικού» από το «κοινωνικό». Όπως προκύπτει από τις απαντήσεις σχεδόν κανείς δεν αμφισβητεί τον εθνικό χαρακτήρα της Επανάστασης του 1821 και η συντριπτική πλειονότητα προσδίδει στην εθνική επανάσταση κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο. Πρόκειται μάλλον για μια αισιόδοξη διαπίστωση.

Με την υποστήριξη

Αυτή η έρευνα πραγματοποιήθηκε με την χορηγική υποστήριξη του John Templeton Foundation.
Οι απόψεις που εκφράζονται στην παρούσα μελέτη ανήκουν στους συγγραφείς της
και δεν εκφράζουν απαραίτητα τις απόψεις του John Templeton Foundation.

ΚΕΦΪΜ
ΜΑΡΚΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ

Στέγη Μάρκου Δραγούμη

Μαιζώνος 38, Αθήνα

T: +30 210 523 8373

www.kefim.org

info@kefim.org

 facebook.com/kefimorg

 twitter.com/kefimgr

 youtube.com/kefimgr